

Diss. B 921

BÜLCÉS SZDOKTORI ÉRTEKEZÉS

A RÓMAI LIRA KEZDETEINEK
PROBLEMATIKÁJA

TAR IBOLYA

1973

Diss. B 921

BEVEZETÉS

Egy műfaj kezdeteit fogjuk vizsgálni, olyan műfajét, amelyet egyfelől igen tágan értelmezünk, másfelől - még a tág értelmezés ellenére is - vizsgálatakor csak igen szórványos nyomokból tudunk kiindulni. Messze túllépve az arisztotelészi poétika felosztásán, amelyet a mimézis-elv határoz meg, sőt, magát a költészet fogalmát is ez deifiniálja, s így a tanköltemény - melynek tárgya sok esetben a természet - még a költészet tárgykörébe sem tartozik, nem is említve az Arisztotelész utáni szatirát, - túllépve az arisztotelészi és ókori poétikákon mindazt a líra tárgykörébe soroljuk, ami nem eposz, epyllion és dráma: a tankölteményt mint gondolati lírát, a versben írott gnómaszerű megnyilvánulásokat /szintén gondolati líra/, a szatirát, pontosabban azt az egészen egzaktul nem meghatározható költemény-fajta, amelyet ezzel a szóval jelölünk, az epigrammát és természetesen a szubjektív érzéseket kifejező költeményeket, bár utóbbival a római líra legkezdeteinél még nem találkozunk.

"A költészet az emberi nem anyanyelve." - mondja Herder. Ha ezt a római költészet, sőt az egész római irodalom kézzelfogható s névhez köthető kezdeteire vonatkoztathatnánk, a herderi mondat teljesen megfelelné a tényeknek. Csakhogy többé-kevésbé véletlennek kell tekintenünk, hogy Appius Claudius Caecus sententiái az első fennmaradt líra kategóriájába tartozó emlékek,

s önmagában véve ezzel, összefüggéssiből kiragadva nem is kezdhethük el kutatásunkat, éppen a római irodalom sajátos helyzete miatt.

A római irodalom - és most már a szűkebb kategóriát használva, a római líra ugyanis nem a *populus Romanus* önálló, saját gyökerű terméke, hanem görög-hellénisztikus "import", amelyet aztán Róma költői mégis sajátos, honi színezetűvé alakítanak. Róma költőit mondunk, annak ellenére, hogy Appius Claudiuson kívül /de ő nem is volt *par excellence* író/ a korai római költészet alakjai nem rómaiak, sőt, nem is latinok: Livius Andronicus görög rabszolga volt; Naevius campaniai, jogilag kezdetben *civis Romanus sine suffragio*; Ennius pedig a calabriai Rudiaeből származott, s oscus volt az anyanyelve. Róma azonban az i.e. 4-3. századtól kezdve egyre növekvő politikai és kulturális jelentőségével képes volt környezetét is asszimilálni.

Róma történetének kezdetei "ab urbe condita" korántsem voltak olyan nagyszabásúak és jelentősek, mint ahogyan azt az ókori történeti hagyományból kiolvashatjuk. /Róma homéroszi eposzok helyett saját történelmét alkottotta legendává./ Az i.e. 6. század előtt az amugyis tarka etnikummal rendelkező Itáliának a népességét a görög kolóniák is színezik, s Latium Rómával együtt nem a legszembevetőbb pont Itáliában. A 6. századtól kezdve azonban Latium fokozatosan hegemoniára tesz szert; a

servius tulliusi alkotmánnyal az állammá alakulás végső szakaszába kerülő Róma megnöveli tekintélyét az etruszok elűzésével, s váltakozó sikerrel ugyan, de végül eredményesen száll szembe a különböző törzsekkel, volscusokkal, aequusokkal, s a latin városok szövetségében is jelentős szerepe van /ez ugyan a királyok kora után némileg csökken/. Ilyen körülmények közt alakul meg a római köztársaság, melynek belső történeti fejlődését már a 6. századtól kezdve a plebejusok és patriciusok harca határozza meg /kb. a 3. századig szokták számítani ezt a korszakot/, külső fejlődését pedig a kifelé való terjeszkedés. A latin szövetségben kb. a 4. században nagy tekintélyre, sőt, vezető szerepre tesz szert az etruszk Veii meghódításával és az ager Romanus Tiberisen túlra való terjesztésével, de még ugyanabban a században meg is szűnik a szövetség, a városok fellázadnak Róma ellen, s a küzdelem Róma győzelmével ér véget. A samnis háborúk - az i.e. 3. századba is átnyulnak - újból nagy erőpróbát jelentenek Róma számára, vereségeket is szenved, de végül felülkerekedik: Samnium szövetségre lép Rómával, a sabinusok pedig mint civitas sine suffragio olvadnak bele a res publica-ba /ahol azután a római polgárjogot is hamarosan megkapják/. Róma tehát az i.e. 3. század elején már Közép-Itália ura, a pyrrhosi háború lezárása, továbbá a Pyrrhos oldalán harcoló városok meghódításra való kényszerítése pedig gyakorlatilag Itália teljes

meghódítását jelentette. A res publica Romana a Földközi-tenger nyugati vidékének egyik leghatalmasabb államalakulatává vált, hogy aztán a pun háborúk során megalapozza földközi-tengeri uralmát.is.

A változó szerencsével folyó, de végül mindig Róma javára eldőlt harcok, háborúk során Rómának mintha nem lenne ideje saját irodalmát kitermelni - saját történelmét, haditechnikáját, államgépezetét s a jogot alkotja meg - mondhatnánk. Ez így természetesen nem igaz, hiszen bizonyos irodalmi előzmények még idegen hatások átvételkor is előfeltételei ha másnak nem, a befogadásnak. Ez a befogadó, asszimiláló képesség már kezdettől fogva sajátja Rómának, azonban nem valamiféle a priori, szublimált "etnikai" karakterisztikaként, hanem a történelmi körülmények által meghatározottan. Róma mindig olyan közegben létezett, ahol különféle hatásoknak volt kitéve, a kezdetek kezdetén pl. éppen etruszk hatásnak, s a feljettebb szinten álló, önmagában mélyebb gyökerű kultúra természetes módon alakítóan befolyásolta, gondoljunk akár a capitoliumi triászra, akár egyéb etruszk vallási hatásokra. Görög befolyás is igen korán lemérhető Róma vallási életében, s a különböző istenfogalmak lassan teljesen egybeolvadnak. De más területeken is döntő módon befolyásolta az idegen kultúra a jövőendő örök városát: i.e. 364-ben a járvány mágikus legyőzésére etruszk mimusokat hívnak Rómába, s az Atellana is a dél-itáliai Atella városából érkezett ide - mindkettő erősen hatott a római

szinjátszás fejlődésére, amelynek egyik legrepresentatívabb fóruma a rendszeresen őszi elején megrendezett ludi Romani volt.

Van azonban egy feltűnő momentum a római irodalom legkezdetekben: az emlékek vagy vallási-kultikus jellegűek, vagy valamilyen egyéb gyakorlati célra készültek, pl. a XI táblás törvények, amelyeket szintén a tárgan értelmezett irodalom fogalmába sorolunk be, és a rétorikáról sem feledkezhetünk meg. Vallás, állam és jog - ez az a három terület tehát, amely meghatározza Róma és az irodalom viszonyát. Hosszu ideig meghatározó ez a kép - az i.e. 4.-3. század fordulóján még feltétlenül -, s ha másképp nem, áttételesen hat: az irodalom művelésének otiumként való kezelésében, amely tulajdonképpen csak egy megnyilvánulási formája az irodalommal szemben táplált utilitarisztikus igényeknek.

A 4. század végére, a 3. század elejére hivatkoztunk az imént, amely kor Róma fokozatos terjeszkedésének ideje: Cumae római municipium lesz /338/, Neapolis civitas foederata /327/, s a Pyrrhos-háború idején további dél-itáliai városok kerülnek római fennhatóság alá. Rómának ekkor már vannak messzebbre tekintő politikusai - messzebbre, a görög-hellénisztikus civilizációig.

A görög-hellénisztikusig, mert a hellénisztikus kultúra átörökitette magába a klasszikus görögöt, még

akkor is, ha maga tudatosan mást akart létrehozni. A mást akarást és mássá levést a történeti korszakváltás határozta meg: ápolisz felbomlása és a hellénisztikus államalakulatok létrejötte kihatott a társadalmi és szellemi élet minden területére, így az irodalomra is. A nagyeposz keletkezésének történeti körülményei már rég elmúltak, de oda az ó-komédia éltető levegője, a demokratikus polisz-társadalom is, oda az aktív és hatékony politizálás lehetősége: helyette a befelé-fordulás, ezzel párhuzamosan a lélektani ábrázolás mélyülése, az epyllion, az idill korszaka következik el. De a klasszikus kultúra folyamatossága megmarad - úgy is, hogy filológiai vizsgálat tárgyává lesz a klasszikus görögség egész irodalma.

A hellénizmus - jelentése tulajdonképpen hellenizálás, elgörögösítés, a görög kultúra terjesztése - természetesen nem fosztja meg magát Hellászt régi fényétől: a filozófia egyik centruma még mindig Athén, Rhodes a szónoklaté, Kis-Ázsia a prózáé, Alexandriában a költők, filolófusok /költő-filológusok/, természet-kutatók, matematikusok vannak otthon. Menandrosz, Kharész, Philemon, Kallimakhosz, Theokritosz, Eratoszthenész, a szamoszi Aszklépiadész, - a hellénizmus nagy korszakának alakjai, ők a római irodalom kezdetén működő személyiségek kortársai. A hellénisztikus irodalom kortárs volta miatt természetes közvetítőkön át, közvetlenül

juthatott el Rómába, míg a klasszikus görög irodalom két csatornán keresztül: a hellénizmuson - és közvetlenül is.

A korai köztársaságkor egyik legnagyobb horderejű egyénisége, sőt, Mommsen szerint a római történelem legnagyobb ujitója, Appius Claudius Caecus az, aki a líra területén megteszi az első, eredményeiben számunkra is megfogható lépést a hellénisztikus irodalom felé: gnómagyűjteménye kimutatható görög hatásról tanuskodik. Appius praktikus rómaisága szempontjából nem véletlen, hogy éppen ilyen jellegű gondolatok meghonosításának szükségességét érzi. Mert bizonyára szükségét érezte: nem író volt, hanem politikus, és a sententiák didaktikus volta a célszerűség elvével sem került szembe. A három mondás fennmaradása valószínűleg ugyanolyan véletlenszerű, mint az, hogy egyáltalán fennmaradtak, ezért nem is vonhatunk le belőlük messzemenő következtetéseket, mégis, valamilyen halvány párhuzamot meg lehet sejteni köztük és a korabeli római élet között. Kettő moralizáló jellegű: egyiknek az önuralom a témája, a másikénak a jó és a rossz barátság - a római virtus lényeges principiumai. A faber est quisque suae fortunae bármennyire általános is, eszünkbe juttatja azt az Appius Claudium, aki intézkedések sorával támogatta a plebejusokat, s akinek valószínű indítására adta ki Cn. Flavius néptribunus a ius Flavianumot, amely ugyancsak a plebejusok érdekeit védelmezte, s érvé-

nyesülési lehetőségeket is nyitott előttük - ut faber esset quisque suae fortunae.

Bár Appius Claudius Caecus a valóban első, mégsem az ő nevével fémjelzik a római irodalom kezdetét, hanem Livius Andronicuséval - bizonyára, mert ő egyértelműen csak költő. A 240-es ludi Romani-n történt dráma-bemutató tehát a római irodalom "hivatalos" kezdete, s ebben az eseményben mintegy szimbolikusan sűrűsödik a görög és a római irodalom viszonya: a görög származású Livius Andronicus görög művet ad elő latin átdolgozásban. Interpretatio Graecorum a dráma kezdete, de ugyanugy az eposzé is: az Odysseiát ülteti át latinra, s elveszett lírai műve, a Parthenion valószínűleg szintén valamely görög kardal mintájára készült.

A latinra való átültetés azonban több egyszerű fordításnál, az önálló műalkotás igényével lép fel. Hiszen ha pl. az Odysseia csupán fordításnak készült volna, Livius Andronicus valószínűleg nem helyettesíti be a homéroszi Μοῦσα -t a római Camena-val, és versmértékül sem a versus Saturniust választja. Ha pusztán mint verselési technikai kérdést vizsgáljuk az Odysseia átültetését, felmerülhet az a gondolat is, hogy Livius Andronicus azért választotta a versus Saturniust, mert nem tudott volna hexametert írni. Meglehet, így van. De Naevius miért írta eposzát ugyancsak versus Saturniusban? Ő sem volt ura ennek a versmértéknek? Ennius már hexamete-

rekben írja meg eposzát, de hol van az előzménye? - Ha azonban mindezt onnan közelítjük meg, hogy egyáltalán milyen szerepe volt a versus Saturniusnak a római irodalomban, minek volt a versmértéke, a *Μούσα* Camena-ra való változásával kapcsolatos gondolat analógiáig juthatunk el. Mert ez az ősi itáliai versmérték volt nagy valószínűséggel a különböző carmina: a varázsigék, jóslatok, vallási formulák, eskük, imák formája, azaz a legünnepélyesebb, a tartalomnak megfelelően olykor mágikus jellegű versmérték. S a görögben mi lenne a legemelkedettebb metrum, ha nem az epikus hexameter? Livius Andronicus ilyenformán a görögül görög emelkedettség helyébe a latinul latin ünnepélyességet akarta behelyettesíteni, rómaivá akarta tenni.

Naeviusnál még egyértelműbb a versus Saturnius szerepe, nála is indíték lehetett az emelkedett forma keresése a saját, római történeti eposz megalkotásához. De milyen erős lehetett a rómaiság tudata, ha a campaniai Naevius képes teljes költői erejét és invencióját a római történelem megéneklésére összpontosítani! S nála az új, immár nem görögöktől átvett téma keresése a meghatározó, ő a római irodalomnak már kezdetein is nagy megújítója, egyszersmind az epikus költészet további fejlődésének is meghatározója. A római téma - az egyetlen lehetséges téma, a mitizált történelem - választása nem jelenti azonban a görög hatás teljes hiányát; épp

az előbb említett tényben, a mitizálásban, az istenvilág nagy szerepében fedezhetjük fel Homéroszt. Drámáiban először még a Livius Andronicus által kijelölt utat járja - de rá már a contaminatio jellemző, a valószínűleg későbbi drámáiban a drámai témák közt is helyet biztosít a római témának, vele kezdődik a togata és a praetexta története.

Komédiái a jelentősebbek - ezekben mintha egyesülne az ó-attikai komédia élénk közéleti jelenségekre való reagálása a későbbi római vígjátékot és szatírákat tápláló régebbi hagyományokkal: a histriók, mimusok, ioculatorok gúnyolódó tréfálkozásával, a Fescennini versus szókimondásával. Ha igaznak tarthatjuk azt, hogy az egy sornyi, egy Satyra című műből való töredéke szatíra és nem komédia, már Luciliusig előremutató, napi életre és politikumra való reagálás nyomait olvashatjuk ki belőle.

Naevius uttörő szerepét az utókor nem méltányolta érdemének megfelelően, Ennius körül összpontosult Naevius glóriája is. Ennius a nagyeposz megteremtője a Cicero-kor szemében, ő a Homerus Latinus. Kétséggel ő a jelentősége, hiszen ő honosítja meg a daktylikus hexametert a római irodalomban - amely utána vált kánonikusan eposzi versmértékké a rómaiaknál is, az új latin epikus stílust teremt. Naevius nélkül azonban mindezt talán nem tudta volna megtenni: az volt a példaadó

a római történelem felé való nyulásban. Ennius Annalesének szintén ez a tárgya, de a nagy egyéniségek rajzán keresztül próbálja megragadni a cimbén is indikált folytonosságot - ebben nem szegődvén Naevius nyomába, aki inkább ingerelte soraival korának nagyjait, semmint dicsőítette.

A drámai műfajon belül tragédiái voltak a jelentősek /Naeviuséit el is homályosították/, a klaszikus görög témák mellett ő szintén művelte a praetexta-t.

Három szíve van - mondotta magáról - s ez nem csak nyelvtudást, hanem a megfelelő kulturákhoz való azonos erejű vonzódást is jelentett. Görög műveltsége a filozófiára is kiterjedt, melyet a római irodalomba is át akart plántálni. Lefordítja prózában Euhémeroszt /Cato mellett ezek a töredékek a latin irodalmi próza első nyomai/, Epicharmos címen pedig tankölteményt is. Ez már a líra körébe tartozik, s ide tartoznak saturái is, ez a teljesen önálló római műfaj, melynek Ennius a megteremtője.

APPIUS CLAUDIUS CAECUS

Appius Claudius Caecus a római irodalom - és ezen belül a római költészet - első név szerint ismert alakja.¹ Politikai pályafutásáról többet tudunk, mint írói munkásságáról, de ha hiszünk a róla szóló későbbi híradásoknak, utalásoknak és irodalmi tevékenységével kapcsolatos megjegyzéseknek - bármennyire szűkszavúak is ezek és csekély a számuk -, olyan személyiség képe rajzolódik ki szemünk előtt, aki a maga korában mintegy előrevetíti az i.e. I. század politikus-íróinak alakját. Elsőségének jelentőségét többre kell értékelnünk, mint azt csupán ránk maradt három töredéke alapján tennénk. Mert amekkora politikai, mondjuk talán történeti jelentősége az újat hozásban és alkotásban - Münzer ugyan RE-cikkében² rücksichtsloser demagogischer Neuerer-nek nevezi cenzurája kapcsán -, legalább akkora irodalmi szerepe is, ha egyebet nem említünk, a hellénisztikus és római kultúra összekapcsolásában.

Appius Claudius Caecus korának római belpolitikáját a patriciusok és plebejusok harca /ennek lezárását általános vélemény szerint az i.e. 287-es lex Hortensia jelenti, mely bizonyos mértékig viasszaszorítja a patriciusokat és új plebejus-patricius erőviszonyokat alakít ki/, külpolitikáját pedig a terjeszkedő törekvések, azaz az Itália meghódítására tett sikeres kísérletek fémjelzik.

Appius hivatali pályafutásáról elogiumában olvashatunk /CIL I²p. 287 = XI 1827 = ILS 54/. Hirnevét elsősorban 312. évi censorságának³ köszönhette, ekkor építtette az első utat, a Via Appiát, amely Rómát Capuával kötötte össze, s

az első vízvezetékét; ezekkel αὐτοῦ δὲ πνευματικὸν ἔργον αὐτοῦ ἵκτεν, mint Diodóros írja XX 36,2-ben. Rendkívül jelentősek ugyancsak cenzorsága alatt fogantatott intézkedései: a vagyontalan polgárok számára, akik közt sok szabadbocsátott volt, lehetővé tette, hogy ne csak városi, hanem falusi tribusokba is felvétethessék magukat, azaz teljes jogu polgárokká váljanak - ez a polgárság összetételét természetesen alapvetően megváltoztatta. Az ő nevéhez fűződik a szenátori rend első alapos revíziója is, melynek következtében - szoros összefüggésben az előbb említett intézkedéssel - a szenátus összetétele is megváltozott: libertinusok fiaiból is kerülhettek ki szenátorok.

Cenzorsága után a következő főbb tisztségeket viselte: 309-ben diktátor, 307-ben és 296-ban consul, 298-ban és még 2 alkalommal interrex, háromszor praetor, kétszer aedilis curulis /313, 305/ egy ízben quaestor, három alkalommal tribunus militum.⁴

Hivatalainak felsorolása után ezt olvashatjuk az elogiumban: complura oppida de Samnitibus cepit, Sabi-
norum et Tuscorum exercitum fudit; pacem fieri cum Pyrrho rege prohibuit, in censura viam Appiam stravit et aquam in urbem adduxit; aedem Bellonae fecit.

Nvéhez fűződik még a Hercules-kultusz magánjellegének megszüntetése - a hagyomány szerint emiatt sujtották az istenek vaksággal⁵ -, néhány újítás bevezetése a latin ábécében⁶, s Pomponius⁷ szerint mint jogi író is működött.

A szónok és költő

Appius Claudius két műve élt tovább hosszabb ideig: a Pyrrhossal kötendő béke ellen mondott beszéde és sententia-gyűjteménye, utóbbiból három maradt fenn, különböző szerzőknél hagyományozva.

Az oratio⁸

A herakleiai csata után, i.e. 280-ban, Pyrrhos béketárgyalások végett követeket küldött Rómába. Kineas már-már megnyerte a szenátust, amikor Appius Claudius Caecus felemelkedett, s szónoklata olyan meggyőző erejű volt, hogy a szenátus visszautasította Pyrrhos békére vonatkozó ajánlatát. A beszéd még az i.e. és i.u. I. században is ismert volt⁹, s hatását bizonyítja többek között az az Ennius-töredék, mely Ciceronál hagyományozódott, s amely az eredeti szónoklat kezdő szavainak valószínűleg eléggé hű költői megfelelője.¹⁰ Az ókori szerzők Seneca után sem kételkedtek a szónoklat eredetiségében, sőt, a sevillai Isidoros¹¹ megerősíti, hogy Appius Claudiusnak ez a szónoklata az első prózai mű a római irodalomban.

Sententiae

Isidoros orig. V 8,12: apud Latinos Marcius vates primum praecepta composuit. A sententiákkal kapcsolatban is annyira hitelt érdemlő lenne Isidoros kijelentése, mint Appius Claudius szónoklatát illetően? Bardon l.c.p. 23 n.4 és L. Hermann: Les sententiae d'Appius Claudius Caecus, Coll. Lat. LXX 1964, p. 255 tagadják - a probléma is náluk

vetődik fel. Hermann szerint Marcius praeceptumai antedatált hamisítványok, Bardon szintén hasonló megállapításra jut.

Appius Claudius sententiái tehát az első költői alkotások a római irodalomban.

A filológusok ma általában sententiae-nek nevezik a ránk maradt töredékeket, s a feltételezett teljes művet sententia-gyűjteménynek. Kivétel L.Herrmann, aki Carmen de moribus címmel látta el a munkát /l.c./.

A Sententiae elnevezést az ókori források nem erősítik meg egyértelműen: Festus p. 317 M. et in Appi sententiis; Cicero Tusc. 4,2,4 Appii Caeci carmen; Sallustius ad Caes. 1.1.2 in carminibus Appius. A carmen, carmina elnevezés azonban nem zárja ki a gyűjtemény mondás-gyűjtemény voltát, sőt, utalásnak is tekinthetjük arra nézve, hogy a sententiae nem prózában, hanem versus Saturniusban íródtak.

Appius Claudius életén belül nem tudjuk pontosabban datálni a sententia-gyűjtemény keletkezését. M.A. J. Todd és Förster Aurél¹² sem sorolja fel őket a meghatározható versus Saturniusok között. /Ennek nyilván az az oka, hogy a szövegeket ki kellett egészíteni, vagy indirekt beszédből direktbe tenni.

A három ránk maradt sententia¹³ a következőképpen hagyományozódott:

1./ Sall. ad Caes. sen. de rep. 1,1,2:

in carminibus Appius ait fabrum esse suae quemque
fortunae

/Morel, F.P.L. Leipzig 1927, p.6/

F. Leo¹⁴ a következőképpen próbálta helyreállítani a sort
escit suas quisque faber fortunae

Bachrens¹⁵ változata:

est unus quisque faber ipse suae fortunae¹⁶

Hermann /l.c./ kiegészítése:

unus est homo suae quisque faber fortunae¹⁷

Hasonló gondolattal találkozunk Cornelius Neposnál - Atticus
11,6:

sui cuique mores fingunt fortunam hominibus

Bardon /l.c.p.24/ szerint ez a senarius kétségtelenül egy
komikus költő alkotása, s forrása ugyanaz lehet, mint
Appiusé. F.Marx¹⁸ Plautus Trin. 363-ban Appius gondolatá-
nak mását találja meg:

nam sapiens quidem pol ipse fingit fortunam sibi,
s minthogy a Trinummus Philemon fordítása¹⁹, Appius mintá-
ját is Philemonig lehet visszavezetni. Bardon megjegyzésé-
re visszatérve: a Cornelius Nepos-idézet elődjét is Philemon-
nál kereshetjük²⁰. Hermann véleménye /l.c./ e sententia
eredetével kapcsolatban szintén görög forrás létezését tá-
masztja alá: az /általá kiegészített/ 14 szótagu saturnius
meglehet, Philemon egy trochaikus septenariusának adaptáció-
ja.

Van azonban egy Cicero-hely, amely legalábbis
meggondolásra késztet az előzmények vonatkozásában. Tusc.

4,2,4: mihi quidem etiam Appii Caeci carmen, quod valde Panaetius laudat epistula quadam, quae est ad Q. Tuberonem, Pythagoreum videtur. Cicero tehát Panaitios véleményéről tudósít, és elképzelhető, hogy Panaitios szavait adja vissza. Panaitios ilyenformán egyértelműen hozzájárult Appius sententiái hírének öregbitéséhez, és vagy az ő, vagy Cicero véleménye az, hogy pythagoreus igt is fel lehet fedezni bennük.

Leo /Gesch. röm. Lit. p. 43/ szerint egyértelmű, hogy Appius Claudius sententiái nem valami ősi római bölcsesség lecsapódása, hanem görögből való fordítások. A Cicero-idézet kapcsán az is megjegyzi, hogy a pythagoreus γυῶμαι /Stob. III p. 13 sq. H./ is feltétlenül felötlük az olvasóban, s egy ilyen gyűjtemény is hatással lehetett Appiusra. Egyszersmind F. Marx nézetét sem veti el a Philemon-rokonság kapcsán. Marx szintén foglalkozott a Cicero-idézettel. Szerinte /o.c./ Cicero egyenesen Panaitios szavait adja vissza Tusc. 4,2,4-ben. A pythagoreum videtur-t azért nem tartja Cicero saját véleménye kifejtésének, mert más helyeken Cicero éppen azok ellen szól, akik pl. Numa intéseit Pythagorasra vezették vissza /de rep. IIv28, de or. II 154/²¹. A pythagoreus γυῶμαι-al való rokonságot Marx elveti, mondván, hogy Panaitios ilyen véleményére nem kell sokat adni, akárcsak a bizánci Ioannes Lyduséra: utóbbi Lucilius szatiráit hozta kapcsolatba a szicíliai pythagoreusokkal. /Marx nézeteiről ld. még a másik két sententia kapcsán./

M. J. Carcopino²² szintén Leo utalásszerű nézetét osztja a sententiák és a pythagoreus "aranymondások" viszonyáról: lehetségesnek tartja a kettő kapcsolatát, a pythagoreus sententiák hatását. Emlékeztet arra, hogy Appius szüntette meg a Hercules-kultusz magánjellegét, s ez az intézkedés szerinte bizonyos pythagoreus hatásnak tudható be.²³

P. Lejay /Appius Claudius Caecus, Revue de Philologie, XIV 1920 p. 137/ ellenben a Marx-vonalat folytatja: szerinte igen csekély a valószínűsége annak, hogy a pythagoreus mondásgyűjtemény hatott volna Appius Claudius Caecusra. Lejay-nél ez azonban azzal is kiegészül, hogy ő még a hellénisztikus irodalom hatását is tagadja - és ezzel már nem érthetünk egyet.

Az újabb szakirodalomban sem alakult ki egységes álláspont: Bardon /o.e.p. 25/ Carcopino érvelését fogadja el, Hermann ellenben Marxhoz csatlakozik.

Összefoglalva tehát: a kutatók közül Leo és Carcopino, majd Bardon szerint van kapcsolat a pythagoreus és az Appius-féle mondásgyűjtemény között, a többiek egyértelműen elveti ezt a lehetőséget. Vizsgáljuk meg a tagadók közül Marx /1897/ és Hermann /1964/ érvelését, eléggé meggyőzőek-e. Marx filológiai vizsgálatai kapcsán arra az eredményre jut, hogy Philemon, általánosabban fogalmazva az új-komédia hat Appiusra, emmellett fel lehet

tételezni görög mondságyűjteményekkel való rokonságot is / mint pl. Menandros Monostichoi/. - A görögöknél ez a műfaj az i.e. 4. században tűnik fel, Khares iambikus sententiái egy megfogható példa ezzel kapcsolatban: Powell, Coll. Alex. 223.

A pythagoreus-hatást épp a pozitív érvként használatos Cicero-idézetnek más Cicero-helyekkel való összehasonlítása eredményeképp tagadja. "Mihi carmen, quod... Panaetius laudat..., Pythagoreum videtur" - írja Cicero. Marx szerint a "Pythagoreum videtur" is Panaitios véleménye. Ha a mondatot önmagában vizsgáljuk, ez az értelmezés nem képzelhető el, a főmondat "mihi Appii carmen Pythagoreum videtur" ugyanis egyértelműen Cicero véleményét tartalmazza, Panaitiosról és véleményéről egy közbeékelte vonatkozó mellékmondatban szól. Önmagában természetesen Marx sem értelmezi a mondatot, de egyéb Cicero-helyekből már ezt az értelmezést erősítő következtetéseket von le, azonban sem a de rep. II 28, sem a de or. II 154 nem azért szól azok ellen, akik Numa intéseit Pythagorasra vezették vissza, mintha Cicero elítélné magát Pythagorast és valamilyen nacionalizmusból akarná tagadni hűségét / Tusc. 4,1,2 utolsó mondatai éppen ennek ellenkezőjét mondják/, hanem egyszerűen egy kronológiai tévedést akar korrigálni: Numa nemhogy Pythagoras tanítványa nem lehetett, hanem jó 100 évvel előbb is élt, mint ahogyan Pythagoras Sziciliába érkezett. Marx bizonyításának ez az objektivebb része tehát

nem-helytálló; másik kijelentését pedig: "Panaitios véleményében éppoly kevésbé lehet megbízni, mint Ioannes Lydusében" már az is cáfolja, hogy a szövegben nem Panaitios, hanem Cicero véleményét olvashatjuk - a párhuzam különben sem lenne bizonyító erejű.

2./ amicum cum vides, obliscere miserias
 inimicus si es commentus nec libens aequē.

/Morel FPL p. 5/

A két sor Priscianusnál hagyományozódott /GL Keil II 384/, ahol a deponens igék participium passivumát tárgyalja.

Fleckeisen obliviscere helyett obliscere olvasatot ajánl²⁴; Hertz pedig si es helyett sies-t.²⁵

Priscianus a commentus szót a passzív *οπισθοπονησας*-szal magyarázza, ezek szerint commentus-dissimulatus²⁶.

Marx Fleckeisennel szemben az obliviscere-t nem imperativusnak, hanem indicativusnak fordítja. További szavakkal kapcsolatos értelmezése: miserias lehetne genitivus és dativus is, de Plautus és a korabeli nyelvhasználat az accusativus mellett szól.

nec libens = non libenter /non későbbi képzés, a 12 táblás törvényekben sem szerepel/.

Marx szerint tehát a két sor jelentése: Wenn du einen Freund siehst, vergisst du dein Elend; wenn du dich deiner /vielen/ Feinde entsinnst, nicht ebenso gerne.²⁷

Marx az első sort, mely a becsületes barátság megfogalmazása, egy Philemon-töredékkel hozza kapcsolatba /Stobaios Floril. CXIII 10, 108 Kock/:

οὕτως ἔπλιν τις τυγχάνει λοπούριος
ἔπτον δδυνάται φίλου ἔλιν παρόντι ὄδῳ.

Leo Philemonon keresztül /l.c. p. 43 n.1/ még tovább ^{vezeti} vissza a gondolat eredetét, egészen Aristotelesig /Eth. Nicom.

IX 11, 1171^a 35/: αὐτὸ γὰρ τὸ ὄρεῖν τοῦς φίλους ἡδὴ,
ἀλλῶς τε καὶ ἀτυχοῦντε, καὶ γίνεταί τις ἐπικουρὴ πρὸς τὸ
τῇ λυπεῖσθαι· περὶ ἡμετέρας γὰρ ὁ φίλος καὶ τῇ ὀφείλει καὶ τῇ λόγῳ.

Euripidesnél is megjelenik egy hasonló változata /Or.727/:

πιστός ἐν ἀλλοῦς ἀνὴρ ἀρετῶν γὰρ ἀληγὴς καὶ ἐλπίσιν εἰσορᾷ.

Az idézetekkel azonban Appianusnak csak az első sorát lehet megmagyarázni, a másodikat nem. Azt sem tudjuk eldönteni, ehhez Philemon volt-e a forrás avagy sem. Hogy a három szerző - Euripides, Aristoteles és Philemon - közül ki hatott Appianusra közvetlenül, azt az Appianus korabeli Róma és a hellénisztikus, illetve klasszikus görög irodalom kapcsolata döntheti el: Rómában valószínűleg előbb ismerték a kortárs hellénisztikus irodalmat /a szicíliai és dél-itáliai görög városok jó közvetítők voltak/, mint a klasszikus görögöt, valószínűbb tehát Philemon hatása.²⁸

Morel FPL p.5 variánsán kívül még érdemes meg-

emliteni a következőket:

Niebuhr²⁹ az inimicus alakkal parallel az első sorban is amicust javasol amicum helyett:

amicus cum vides, obliscere miserias,
inimicus si es commentus, nec libens aequae.

/Ha barátként viszonyulsz valakihez, elfelejtetted a bajokat, ha ellenségesen vagy hangolódva, nem ugyanolyan szívesen./

Baehrens az első sor végére nem tesz pontot, a második szórendjét pedig megváltoztatja:

amicum cum vides, obliviscere miserias
commentus, si est inimicus, nec libens aequae.³⁰

L. Müller /Der saturnische Vers und seine Denkmäler, Leipzig, 1885 p. 94/ az első sorban oblisce miseriai-t ír, a miseriai-t gentivusnak fogva fel, és a másodikban inimico-t inimicus helyett:

amicum cum vides, oblisce miseriai,
inimico si es commentus, nec libens aequae.³¹

L. Havet: /Cours métrique, Paris 1893³ pp. 215-6/ teljesen átírja a két sort:

Si ab inimicis es deceptus, quamvis id aegre feras,
mala tamen obliviscere ubi amicum vides.³²

Lejay /o.c. p. 139/ szövegét fogadja el Bardon is:

amicum quom vides obliviscere miserias;
inimici si es commentus, nec libens aequae.³³

Ballaira szövegmegállapítása:

amicum cum vides, obliscere miserias,

inimicum, si es commentus, nec libens aequae.³⁴

Herrmann megoldása egyedülálló: minthogy befejezetlennek érezte ezt a sententiát, összekapcsolta a harmadik Appius-törredékkal /szöveg-átalakításokat és kiegészítéseket is eszközölve/:

Amicum si vides, obliscere miserias;

inimicus sin est, commentus nec libens aequae,

animi compotem esse <te decet>, ne quid <tibi>

fraudis stuprique ferocia pariat <ipsus>.³⁵

/Erről ld. bővebben a harmadik sententia tárgyalásakor./

Végül értelmezzük magát a Morel-féle szöveget, az obliviscere-t imperativusnak, a miserias-t genitivusnak fogva fel a commentus-t pedig *συνουχικός* értelmében, az obliviscere ellentétékeként fordítva:

Ha látod barátodat, feledkezz meg a kellemetlenségekről /a vele kapcsolatos ellenérzésekről/, mert ha ellenségesen viszonyulsz hozzá, nem marad olyan kedves számodra.

Vagy:

/obliviscere indicativus/ Ha barátodat látod, feledkezel bajaidról, ha meg ellenség - emennyiben bölcs vagy, nem teszed ezt ugyanolyan szívesen.

A második interpretációs lehetőség mellett szólnak a következők:

A görög paralelelekből arra a következtetésre juthatunk,

hogy valamiképp a barátság és az ellenséges viszony szembeállításáról lehet szó, a paralellek ugyan csak az első sornál segítenek, de azokban sem olyan módon szerepel a barát, hogy másnak /Appius esetében a szubjektumnak/ kell saját baráttal kapcsolatos ellenérzéséről megfélelkezni /Müller interpretációja is erre emlékeztet/, ellenkezőleg, a barát /barátság/ van jótékony hatással a szubjektumra, azaz, általánosabb formában, a barátság jótékony hatásáról van szó: bajokat feledtető, biztonságot adó - míg a nem-barát /ha úgy tetszik ellenség/ közeledtekor nem érdemes minderről megfélelkeznünk, azaz végső soron a rossz barátnak ne feledjük el rossz barát voltát /vagy az ellenségnek ellenség voltát/, vagy: az ellenség bajaink közepette nem segít.

A szövegváltoztatások ellenére végeredményben ugyanígy interpretálják a szöveget Niebuhr, Baehrens, Lejay és Bardon is.

3./ Festus p. 317 M/=~~318~~ L/ őrizte meg számunkra a harmadik sententiát: et in Appii sententiis stuprum pro turpitudine:

.../ae/qui animi compotem esse,
ne quid fraudis stuprique ferocia pariat.

/Morel FFL p.5/

L. Havet a következőképpen javítja a szöveget:

Tui animi compote es / ne quid fraudis stuprique ferocia pariat.³⁶

Marx /l.c./

qui animi compotem esse,

nequid fraudis stuprique ferocia pariat.³⁷

A qui szerinte imperativus a queo-ból.

L. Herrmann valószínűleg összekombinálja Havet és Marx változtatásait, mert szerinte Marx compote alakot is javasol a qui imperativus-értelmezés mellett. Marx compotem-et ír, a compote Havet javaslata.³⁸

Marx ezt a sententiát is hellénisztikus mintákra vezeti vissza, míg Leo szerint túl általános a gondolat ahhoz, hogy azonosítani lehetne. /De ezt végsősoron a másik kettőről is el lehet mondani. Fogadjuk el tehát itt is Marx párhuzamait./

A minták: Menandros Monost. 254

τοῦτο κράτησεν ἀπελευθερίας καλόν.

és még két összefüggő sor, amelyet a florilegiumok szerzői Philemonból vettek /184, 185 Kock/:

μενόμεθα πάντες, ὅπου ὁργυόμεθα.

τὸ γὰρ κρατοῦν εἶναι τὴν ὁργὴν πόνοιν.

Térjünk vissza a 2./ alatt már említett Herrmann-konstrukcióra. Megítélése szerint az itt 2-vel jelölt töredék befejezetlen, ezért olvasztja egybe a harmadikkal. Az ötlet első pillantásra tetszetősnek tűnik, de ha jobban megvizsgáljuk a kreált szöveget, problematikusává válik. Már maga a forma is: a sententia egyik erőnye a rövidség, 4 sor pedig önmagában is kissé hosszú;

másik erénye - akárcsak az epigrammáé - a tömör és főként érthető fogalmazás, ezt pedig előttünk álló, egybefüggőnek felfogott négy sorról nem mondhatjuk el, mert a második sorban olvasható gondolatra való asszociációt fejt ki a 3-4-ben, és ez az asszociáció nem is törvényszerű, nem gondolati "topos". Ez tehát a konstrukció önmagában való hibája, és minthogy Herrmann deduktív módszerrel dolgozott, ehhez a konstrukcióhoz idomitotta szövegértelmezést, illetve a szöveg átalakítását. A 3.-4. sorban tulságosan is sok a saját betoldás, és tulságosan is a szerző szándékát igazolja, eleve kétkedéssel fogadjuk hát, ezt a kételyt pedig még jobban erősíti a 2. sor interpretációja, a commentus értelmezése /ld. feljebb a fordítást/ - ez a vizsgálódó előtt bizonyossá teszi, hogy Herrmann csupán az általa kigondolt kerethez idomitotta a tartalmat, ráadásul anélkül, hogy egy megjegyzésen kívül /nem érzi befejezettnek a 2. számú sententiát/ bármilyen filológiai érvel is alátámasztotta volna. A 3. sententia elején az /ae/qui elhagyását ugyan magyarázza, de szintén nem elfogadhatóan: a 2. sententia végén lévő aeque ismétlése a 3. elején lévő /ae/qui - tehát el lehet hagyni.

Herrmann szövegvariánsát valóban csak az érdekesség kedvéért érdemes tárgyalni, semmiképpen sem tartjuk elfogadhatónak.

A harmadik sententia kapcsán szólnunk kell a

versus Saturniusról is, mert az olvasóban felmerülhet a kétely /kivált az itt 1.-el jelöltnél/: egyáltalán, a költészet körébe kell-e sorolnunk őket, hiszen ritmikus prózának is felfoghatnánk. Előre kell bocsátanunk: a kérdés nem filológiai probléma, mert egyfelől a legtöbb ókori szerző, aki szól Appius sententiáiról, carmina-nak nevezi őket, tehát a költészet kategóriájába való tartozását vagy legalábbis költészet és próza közötti létét igazolja, másfelől ezt a modern kutatók is elfogadták, és ehhez képest próbálták helyreállítani az 1. számú sententiát is. Miért mondhatjuk mégis azt, hogy prózához közelállónak érezzük ezeket a darabokat? A versus Saturnius jellege miatt: ez ugyanis meglehetősen szabadon kezelhető versmérték, emiatt tehát gyakran prózával rokonnak tűnik.³⁹ A kutatók igen sok kísérletet tettek arra, hogy valamilyen módon le tudják vezetni a versus Saturniust. Hosszu ideig a legközpontibb és legvitatottabb probléma az volt, vajon kvantitativ vagy akcentuáló versmérték-e a versus Saturnius, s olyan kutatók is akadtak, akik a kettőt megpróbálták egyesíteni /csak a legjelentősebb közülük: Havet, Leo, Hardie, Lindsay, Todd, de Groot/. E nézetek ismertetését e helyt főlegesennek tartjuk, mert egy ezektől eltérő teória képviselője. Förster Aurél /Prolegomena Metrica, A. Ant. IV 1956, pp. 184-191/ valószínűleg megoldotta a kérdést: szerinte a versus Saturnius átmenet-képvisel a szótag-számláló és kvantitáló versmérték között, mégpedig a fejlődés

lődés elég magas fokán, mert az arsisoknak nagyrészt /80 %-ban/ hosszú szótagok felelnek meg, s ahol ez nem valósul meg, ott az okot a kezdetlegesebb ritmika hatásában kell keresnünk. Förster két részre osztotta a saturniusi sort, ennek első fele iambikus, második fele pedig trochaikus lejtésű, s négy-négy lábból állanak a részek.

Ime, a legjobbnak ítélt variánsok metrikai képlete:

- 1./ est unus quisque faber ipse suae fortunae
 u / u - u / u || - u - - u -
2./ amicum cum vides, obliscere miseras
 u - u - u - || - - u - u - u -
 inimicus si es commentus, nec libens aequae.
 u - u - - - - || - u - u -
3./ /ae/ qui animi compotem esse
 u - u - || - u - -
 nequid fraudis stuprique ferocia pariat.
 - - u - - u - || - u - u -

Vajon miért választotta Appius ezt a versformát?

Altheim szerint /Rom und der Hellenismus, Amsterdam-Leipzig 1942/ egy senarius vagy trochaikus septenarius evidensebb lett volna, kivált, mert mintája Philemon volt. Appius azonban el akarta kerülni - mint Altheim írja - az ekkor már népszerű két versmértéket, s fölüllállítását, emelkedettségét akarta hangsúlyozni a versus Saturniusz-szal /a versus Sat. egyébként kultikus szövegek versmértéke is volt/.

Livius Andronicus és Naevius neve mást is sugall: Appius valószínűleg szintén a nemzeti, római jelleget akarta hangsúlyozni az ősi, honi földön termett

versformával, pontosabban római ízt, formát akart adni a görögségtől átvett gondolatoknak; mert a párhuzamok kétségtelenül bizonyítják, hogy görög, hellénisztikus gondolatok átvételéről van szó. A pythagoreus gnómák esetleges hatását sem tudjuk kizárni, ez a hatás azonban nagyon könnyen meglehet, közvetett, hiszen maga Philemon is Syrakusaiból származik. A közvetlen Philemon-hatást ellenben nem cáfolja meggyőzően kettejük kortárs volta: Philemon i.e. 365-360 táján született, Appius pedig valószínűleg akkor kezd el intenzívebben irodalommal foglalkozni, amikor visszavonul a politikai szerepléstől /vaksága nem kizáró ok, hiszen felolvastathatott magának és diktálhatott/, tehát egy emberöltőnyi idő mégis csak jutott az i.e. 4. század második fele hellénisztikus alkotásainak Itáliába kerülésére - s a szicíliai és délitáliai görög városok igen jó közvetítők voltak.

Összefoglalva: Philemon és valamilyen görög gnóma-gyűjtemény lehettek Appius mintái. A hellénizmus ilyen közvetlen hatása nagyfokú szellemi nyíltságra és befogadókésziségre utal, és Rómára rendkívül jellemző, minek a befogadására: egy tágabb értelemben didaktikus műfajára, amely ki tudja elégíteni az irodalommal szemben meglévő hasznosság-igényt. Mert melyek azok a költői műfajok, amelyek a mai értelemben vett líra megjelenéséig /a neoterikusokig, illetve az őket megelőző nemzedékig, mely időszak Róma végleges behódolását jelenti a

hellénisztikus és görög irodalom előtt/ egzisztálnak Rómában? A szatíra, melynek ugyancsak van didaktikus oldala, a nemzeti eposz, illetve a görög eposz átültetése, de versus Saturniusokban!, tehát semmiképp sem öncélú költészet.

Appius Claudius Caecus tehát kétszeresen is római: az átvett műfaj jellegének megválasztásában és azt egy hazai versformába való átültetésében, és római még a használhatónak ítélt fölhasználásában - és ebben az utána következők is mind rómaiak lesznek, hisz a görög kultúra felé való fordulás és annak átvétele egy bizonyos szükségszerűség felismerését is jelenti Róma részéről, önmaga gyarapításának szükségességét, s ez az a felismerés, amely miatt a római irodalom végül is meg tudja őrizni autonóm voltát.

LIV IUS A N D R O N I C U S

Néhány évtized választja el Appius Claudius Caecus Pyrrhos ellen mondott - és datálható - beszédét a római irodalom következő alakjának jelentkezésétől, aki már egyértelműen irodalmár, s több műfajban teszi meg a az első lépéseket. Néhány évtized: egy emberöltő, ha elfogadjuk az ortodox datálást Livius Andronicusszal kapcsolatban. E költő esetében életrajzi adatok vizsgálatából kell kiindulnunk, ennek eredménye dönti el, a lírai műfaj kivételével őt tekinthetjük-e az első római költőnek, továbbá azt is, hogy lírikusi működése egy vagy két ízben biztosította-e számára a nyilvánosságot. Sajnálatos módon valóban csak ilyen problémákról lehet szó: az e dolgozat tárgykörébe tartozó mű, a Parthenion elveszett, csupán létezéséről tudunk. Ha Livius nem ítélkezik olyan szigorúan a műről⁴¹, ha nem is az egész, de talán néhány sor rendelkezésünkre állna belőle. Többi műve esetében szerencsésebbek vagyunk: az Odusiából, tragédiáiból és komédiáiból maradtak fenn töredékek.

Mi tehát az ortodox datálás? Livius Andronicus i.e. 272-ben vagy 270 táján érkezett Rómába Tarentumból, rabszolgaként. A Livius-nemzetség valamelyik tagja gyermekei nevelését rábízta a görög származású, de latinul is kitűnően tudó rabszolgára, majd érdemei elismeréséül felszabadította - ekkor vette fel Andronicus a Livius nevet. Valószínűleg nevelői tevékenysége indította a homéroszi Odysseia latinra való átültetésére, ezt később

tragédiák /a klasszikus szerzők/ és komédiák /az új-komédia/ fordítása-átdolgozása is követte. I.e. 240-ben mutatták be egyik tragédiáját /esetleg egy komédiáját is mellette/, ez egyszersmind az első tragédia-bemutató is Rómában. - Az alkalom a ludī Romani volt. - Még egy évszámhoz köthető adatot tudunk róla: ~~ke.~~ 270-ben adja elő ~~3x9~~ szüz Iuno Regina tiszteletére irott Parthenionját, engesztelő áldozatok során. 207 után valószínűleg érdemei elismeréséül tagja lesz a collegium scribarum histrionumque nevű testületnek.

Ez a datálás a következő ókori hagyományon alapul:

Cicero Brutus, 18,72: atque hic Livius primum fabulam C.Claudio Caeci filio et M.Tuditano consulibus /≈240/ docuit, anno ipso ante quam natus est Ennius, post Romam conditam autem quartodecimo et quingentesimo, ut hic /Atticus/, ait quem nos sequimur.

Cicero még két helyen említi a 240-es bemutatót /Tusc. 1,1,3; Cato 14,50/, s mind a három helyen a fabulam szót használja, amelyből arra kell következtetnünk, hogy Cicero egy mű - a tragédia - bemutatójáról tudott.

Cassiodorus /cron. p. 128 M/ két ponton is eltér Ciceroétól: C. Manlius et Q. Valerius /239/: ludis Romanis primum tragoedia et comedia a L. Livio ad scaenam data.

Cicero /ill. Atticus/ közlése Varrora megy vissza, ld.

Gellius 17,21,42: consulibus Claudio Cenchone, Appii

Caeci filio, et M. Sempronio Tuditano primus omnium L. Eivius poeta fabulas docere Romae coepit... Claudium et Tuditanum consules secuntur Q. Valerius et C. Manilius, quibus natum esse Q. Ennium poetam M. Varro in primo de poetis libro scripsit.

A történetíró Liviusnál a 207-es év eseményei közt találjuk a Parthenionra való utalást: 27-37,7: decrevere pontifices, ut virgines ter novenae per urbem euntes carmen canerent. Id cum in Iovis Statoris aede discerent conditum ab Livio poeta carmen, tacta de caelo aedis in Aventino Iunonis Reginae. Magáról a felvonulásról a következőket olvashatjuk: tum septem et viginti virgines longam indutae vestem carmen in Iunonem reginam canentes ibant illa tempestate forsitan laudabile rudibus ingeniis, nunc abhorrens et inconditum.

Festus a 207-es adatot kiegészíti még a collegium scribarum histrionumque-ról szóló tudósítással: cum Livius Andronicus bello Punico secundo scribisset carmen, quod a virginibus est cantatum, quia prosperius respublica populi Romani geri coepta est, publice adtributa est ei /et/ in Aventino aedis Minervae, in qua liceret scribis histrionibusque consistere ac dona ponere, in honorem Livi, quia is et scribebat fabulas et agebat.⁴² /Az utolsó szó egyszersmind új adatot is tartalmaz: Livius Andronicus színészként is fellépett.

Liv. 7,2,8 ugyancsak szól erről./

Ezt az egységes képet Cassiodorus nem bontja meg tulságosan: egy évnvi eltérés még nem számottevő. Annál meghökkentőbb viszont Accius datálása, melyet Cicero őrzött meg számunkra a Brutus már idézett részének /18,72/ folytatásában: Accius a Q.Maximo consule /209/ captum Tarento scripsit Livium annis XXX post, quam eum fabulam docuisse et Atticus scribit et nos in antiquis commentariis invenimus: docuisse autem fabulam annis post XI C. Cornelio Q.Minucio consulibus /197/ ludis Inventatis, quos Salinator Senensi proelio voverat... In quo tantus error Accii fuit, ut his consulibus XL annos natus Ennius fuerit; cui si aequalis fuerit Livius, minor fuit aliquanto is, qui primus fabulam dedit, quam ii, qui multas docuerant ante hos consules, et Plautus et Naevius. /Cicero ellenvetése egyébként bizonyára szintén Varrón alapul, aki hivatalos adatokat dolgozhatott be munkájába: a cicerói "in commentariis" legalábbis erre utal./

Porcius Licinus két verssora, amelyben a görög költészet átvételét a 2. pun háború idejére teszi, nyilván Acciusra megy vissza, s bár nevet nem említ, bizonyára Livius Andronicusra gondol. Hogy Accius Livius Andronicus-datálása az alap, azt megerősíti az a tény is, hogy Naeviusról tudjuk, i.e. 235-től jelentkezik

drámáival. Nála a görög mellett /a görög téma a görög drámaírók ismeretét is feltételezi, egyébként is tudjuk róla, hogy kontaminál/ már római témákkal is találkozunk, azt azonban semmi sem zárja ki, hogy görög anyagot feldolgozó drámával lépett először a nyilvánosság elé. Az acciusi Livius Andronicus-kronológia alapján tehát neki kellene lennie az első római drámaírónak, sőt, a Porcius Licinus-féle két sor:

Poenico bello secundo Musa pinnato gradu
intulit se bellicosam in Romuli gentem feram

/Morel FPL p. 44/

rá is vonatkozhatna a görög tárgyú drámák léte miatt-- ha a Poenico bello secundo nem mondana ellent a 235-ös dátumnak. Ezt az ellentmondást csak a következőképpen magyarázhatjuk: Porcius Licinus ismerte azt a hagyományt, mely szerint Livius Andronicus plántálta át először a latin nyelvbe a görög eposzt és drámát, ezt pedig egybeolvasztotta az acciusi kronológiával - így Livius Andronicus elsősége megmaradt, csak időben eltolódva - éppen annyival, amennyit Cicero Accius szemére vet. Ilyenformán a Porcius Licinus töredékéből kiolvasható adatok csak félig felelnek meg Accius datálásának. Próbáljuk meg Naeviusra⁴³ érteni a két sort: ugyanerre az eredményre jutunk; ez is megfelelne félig Accius közlésének. Accius kronológiájából ugyanis az következik, hogy Naevius az első, ez tehát helyes, csak hogy Naevius nem a 2.

pun háboruban kezdi működését. Azaz: Porcius Licinus a Livius Andronicus elsőségével kapcsolatos hiteles hagyományt kombinálja a téves acciusi kronológiával, mely utóbbi mint didaktikus költeményben foglalt közlés nyilván hatott Porcius Licinus ugyancsak didaktikus költeményére.

Hieronymus - akinek több kronológiai tévedéséről tudunk - szintén Acciust használhatja forrásul. /Hieron.Chron. ad Olymp. 148,1-2/. Ő Livius *227* -jét 187-re teszi.

Accius tévedése valószínűleg onnan ered, hogy ő Livius Andronicus patrónusát, Livius Salinatort, a senai győztessel /207/ azonosította, és feltételezte, hogy Livius Andronicus Parthenion^{át} a Livius Salinator által rendezett ludi Iuventatison adták elő. 197-ben /Liv. 36,36,5 ugyanezt 191-re tette/,⁴⁴ továbbá, hogy Livius Andronicus 209-ben került Tarentumból Rómába, a város elfoglalásakor. /Accius tehát elfogadja a tarentumi eredetet!/

Bár Porcius Licinus két sorának interpretálása eléggé egyértelműen és meggyőzően bizonyítja, hogy az acciusi kronológia /amelyre Porcius Licinus támaszkodik/ helytelen, mégis foglalkoznunk kell vele a továbbiakban is, mivel a Livius Andronicus életével foglalkozó legutóbbi, terjedelmes publikáció, Marconi⁴⁵ cikke éppen

az acciusi kronológia helyességét igyekszik bizonyítani.

Varro és Accius datálásának óriási különbségén kívül a legtöbbet vitatott kérdés Livius Andronicusszal kapcsolatban tarentumi származása és Rómába érkezésének ideje, valamint az, hogy 249-ben szerepelt-e már valamilyen kultikus énekkel. A szakirodalom kronológikus vizsgálata során tehát ezek és egyéb részproblémák /melyekkel esetleg csak egy-egy szerző foglalkozott behatóbban/ fognak fölmerülni, s valamennyit ismertetve változatos, ellentmondásoktól sem ment képet fogunk kapni.

A.L. Döllen, De vita Livii Andronici, Dorpat 1838 és O. Günther, Zu Livius Andronicus, Zeitschr. für das Gymn. 14, 1860, p. 809 után H. de la Ville de Mirmont⁴⁶ foglalkozott először behatóan Livius Andronicusszal. Ő a varrói hagyományon alapuló kronológiát még kiegészítette Livius Andronicus születésének feltételezett évével /278/ és Tarentumból Rómába való érkezésének idejével /272/⁴⁷. Ezek szerint L.A. még kisgyermekként került Rómába. Mirmont, hogy föloldja azt az ellentmondást, mely e tény s között áll fenn, mely szerint L.A. görögül és latinul egyaránt jól tudott, s mindkét nyelvet tanította /egy hat éves gyermek ugyanis igen könnyen elfelejti anyanyelvét/, a következő hipotézist fejtegette ki: a háborus zsákmány közt görög kéziratok is kerültek Rómába, s L.A. fogolytársai segítségével tanul-

mányozta ezeket, akik szintén Tarentum 272-es elfoglalásakor jutottak erre a sorsra. Mind a 278-as és 272-es dátum, mind az ezekkel kapcsolatos hipotézis vitatható, illetve egzakt módon nem bizonyítható. Legabszurdabbnak az tűnik, hogy L.A. 6 éves korában került Rómába - tehát 278-ban született. Erre a meggondolásra valószínűleg az vezette Mirmont-t, hogy ne kelljen a 207-es Parthenion keletkezését L.A. egészen késői öregkorára tenni. A 278-as születési év Mirmont után nem igen merül fel, annál inkább a fogoly L.A. Rómába érkeztenek Tarentum 272-es elfoglalásával való összekapcsolása - annak ellenére, hogy az ókori források csupán tarentumi származására és fogoly-voltára utalnak.

De beszélhetünk-e a Pyrrhos elleni háború története során arról, hogy Tarentumot elfoglalták a rómaiak, mégpedig oly módon, hogy foglyokat is ejtettek? - A nézetek megoszlanak ezzel kapcsolatban. B. Niese⁴⁸ már 1896-ban bebizonyította, hogy a rómaiak Tarentumot nem erőszakkal foglalták el, hanem miután a helyőrség átadta a várost, socius navalis-szá fogadták, és háborús foglyokat sem ejtettek. 1896- után azok a filológusok, akik ismerték és elfogadták Niesét, a két eseményt már nem kapcsolták össze, illetve nem is beszéltek Tarentum elfoglalásáról, - azok ellenben, akik nem fogadták el Niesét, vagy még inkább nem ismerték ezt a cikkét, továbbra is kitartottak Tarentum elfoglalásának ténye és L.A. 272-es

Rómába kerülése mellett.⁴⁹

L.A. tarentumi származását s a drámai műfajjal való kapcsolatát abban a tényben is megerősítve látják, hogy a tarentumiak mindenféle látványosság szenvedélyes szemlélői és művelői, köztük a drámai játékoké is voltak.⁵⁰

A tarentumi származást nem kapcsolta össze minden filológus a rebszolgaság tényével – figyelmen kívül hagyván ily módon az ókori tudósítások e részét.

Th. Zielinski⁵¹ szerint szabad tarentumiként érkezett Rómába, S.K. Sakellaropoulos⁵² ugyancsak ezt a nézetet vallotta, kiegészítve azzal, hogy L.A. a gens Livia valamely tagjának közreműködésével megkapta a római polgárjogot, és fölvette jóakarójának nevét.

1913-ban, Fr. Leo irodalomtörténetének⁵³ megjelenési évében tehát már meglehetősen tarka kép alakult ki a szakirodalomban L.A. kronológiával kapcsolatban. Leo rendkívül mértéktartóan foglalja össze az adatokat, az ortodox datáláshoz tartva magát, a kevésbé bizonyított vagy bizonyítható adatoknál nem engedve a hipotézisek csábításának. /Hogy Leo irodalomtörténetének L.A.-al foglalkozó része amennyire kitűnő, bizonyítja H. Fraenkel hivatkozása is RE-cikkében, aki Leora építi összefoglalását./ A legfontosabb mozzanatokra összpontosítva Leonál a következő L.A.-képet találjuk: L.A. valószínűleg tarentumi származású volt, ez azonban nem bizonyos.⁵⁴ Fiatalon

került Rómába, de feltehetően már az iskolaévek után. /E helyt Leo szembeszáll Zielinski és Sakellaropoulos véleményével, akik szerint L.A. szabad terantumiként került Rómába./ Az is valószínű, hogy mint háborus fogoly került valamelyik Livius tulajdonába, tehát még a tarentumi háboru befejezte előtt érkezett Rómába. /Leo egyébként elfogadja Niesét, nem beszél Tarentum elfoglalásáról./ Libertinusként görögül és latinul is tanított, de nem elemi szinten, hanem szövegeket interpretált.⁵⁵ Nevelői tevékenységének eredménye az Odysseia lefordítása is. Műveit kiadta /a drámák kivételével, melyek a színigazgatók tulajdonába kerültek/, ily módon a görög "könyvkereskedelmet" is meghonosítva Itália földjén. I.e. 240-ben lépett először nyilvánosság elé egy drámájával. Livius VII 2 és Festus p. 333 M. szerint színészként is fellépett, ez azonban nagyon kevéssé biztos, mert az akkori Rómában a színpadi szereplés rossz fényt vetett volna rá a polgári életben; a színészek képzésében ellenben közreműködhetett, továbbá azon is fáradozhatott, hogy egy vállalkozót /akinek a színészek saját rabszolgái voltak/ rávegyen az új művészeti ág művelésére. L.A. színészekkel való kapcsolatát az is bizonyítja Leo szerint, hogy idős korában a collegium scribarum et historionum megalapítója, az egyesület az ő tiszteletére kapott testületi jogot, székhelyként az aventinusi Minerva-templommal. E megtiszteltetés indítéka az a

Parthenion volt, amelyet L.A. 207 elején költött, s 3x9 szüz adott elő.⁵⁶ /A decenvirek feljegyzései őrizték meg L.A. nevét, mint később a carmen saeculare költőjét, Horatiusét is./ A Parthenion görög minták nyomán íródott,⁵⁷ mint ahogyan távolabbról az engesztelő ének vallási vonatkozásai is görög hatásra mutatnak, de formáját és mibenlétét a római kultikus szokások is befolyásolták. L.A. 80 éves korában írhatta a Partheniont, ha 272 előtt, kb. 15 éves korában érkezett Rómába, s a collegium scribarum et histrionum-mal kapcsolatos hirdások tanúsága szerint még néhány évig élt 207 után. 200-ban már P. Licinius Tegula írt szöveget a szüzek kórusához.⁵⁸ Leo ezt az adatot nem használja fel a halál évének meghatározásához,⁵⁹ s a patrum memoria kitételt sem az addigi kronológia megváltoztatásához - a kifejezést Livius tévedésének tartja.

Conrad Cichorius⁶⁰ érvelésének egyik kiindulópontját éppen a Livius XXXI 12-ben olvashatók, illetve maga a patrum memoria kifejezés értelmezése képezi. Ő azonban nem Leo útját járja, s így egy kifejezés szó szerinti értelmezésével /tehát a patrum memoria legalább egy emberöltőnyi távolságot jelentene/ megváltoztatja az egész L.A.-kronológiát. Cichorius szerint Livius a 200-as események leírásakor és az ez évi Parthenion említésekor a sicut patrum memoria kifejezéssel nem

207-re, hanem egy jóval korábbi időszakra utal vissza, a kifejezés ugyanis nem fedhet csupán hét évnyi távolságot.⁶¹ /Ebben az esetben Cichoriuszal szemben Leoval kell egyetértelnünk, mert Livius XXXI 12-ben is említi L.A. nevét mint a Licinius Tegula-féle engesztelő ének elődjét, és L.A. neve a Parthenionnai kapcsolatban XXVII 37-ben a 207-es év eseményei közt szerepel./ Ha viszont a patrum memoria nem 207-et takar, egy olyan évet kell keresni, amikor elképzelhető és bizonyítható egy engesztelő ének nyilvánosság előtt való elhangzása. Ez az év pedig 249, a legrégibb ludi saeculares éve.⁶²

Ekkor már tizenötödik éve tartott az első pun háború, a consul, P. Calpurnius Pulcher Lilybaeumnál vereséget szenvedett, a római flotta majdnem megsemmisült, a néphangulat rossz volt. A decemviri sacrorum a Sibyllakönyvekhez fordult tanácsért, e szerint Dis és Proserpina tiszteletére játékokat kellett rendezni,⁶³ egy engesztelő éneket előadni,⁶⁴ s mindezt 100 évenként megismételni. A játékok neve egyébként ludi Tarentini volt. Az elnevezés Cichorius szerint valószínűleg eredatükre utal. Még egy adalék alátámasztja, hogy a 249-es kardalt Dis és Proserpina tiszteletére adták elő: Varro de l.l. VI 94-ben az inlicium szót egybeveti illetve azonosítja a régi inlex-szel: quare una origine illici et inlicis quod in choro Proserpinae est. /Cichorius legalábbis a 249-es kardal továbbélését látja ebben./

Cichorius premisszáit a liviusi patrum memoria és egy 249-es Dis és Proserpina kardal léte. Mivel ezidőtájt L.A. ez egyetlen költő, aki számitsába jöhet, ráadásul tarentumi eredetű, mint maguk a játékok is, Cichorius rá következtetett mint szerzőre. Természetesen a 207-es Parthenion szerzőségét sem vitatja el L.A.-tól, s a többi adattal kapcsolatban is Leo álláspontját fogadja el, illetve a varrói hagyományt.

Cichorius következtetését csak néhányan tették magukévá,⁶⁵ s közülük Altheim részletesen is megpróbálja bizonyítani azt - saját történeti-archeológiai érveléssel. Altheim nagyon csábítóan találja azt az egybeesést, mely szerint az ünneppel kapcsolatban tarentumi szokással találkozunk, s ugyanerre az ünnepre egy bennszülött tarentumi írja a kardalt. Livius tudósítását /XXVII 37/ még egyszer megvizsgálva arra a következtetésre jut, hogy a kardal előképeit a görögöknél kell keresni,⁶⁶ de a szüzek számát, öltözetét, a közösen megfogott kötelet tekintve nincs párhuzam. Diels⁶⁷ ezek közül egyet, a kötelet megpróbálja magyarázni: a ῥυμὸν ἐλ
λεπο
τοὺς χαρποὺς -t juttatja eszébe, melyek a déloszi λεπο
ποιοί -nál különböző ünnepi alkalmakkor vissza is térnek. Altheim szerint ez a görög-római párhuzam szempontjából nem meggyőző, ebben az időben még nehéz kapcsolatot keresni a déloszi és római szertartás között. Bizonyító erejű analógiának Altheim egy apuliai Ruvóban

talált sírfeátményt tekint, az i.e. 4. századból.⁶⁸
Az asszonyok vagy szűzek ugyanugy kilences csoportokra oszlanak a képen, mint Livius leírásában, ruhájuk jellege is hasonló, szintén táncolnak, kötél helyett pedig egymás kezét fogják /mintegy sorszebályozóként/. A rómaiak ezt a szokást nyilván nem közvetlenül Ruvóból vagy Apuliából vették át, viszont Ruvo ahhoz a terület-hez tartozik, melyre Tarentum, L.A. valószínű szülő-városa kulturális centrumként hatást gyakorolt.

Ezzel az analógiával Altheim még csak a 207-es áldozati ének tarentumi eredetét bizonyította. A 249-es ludī saeculares /aludi Tarentini/ tulajdonképpen halotti ünnep volt: inkább a század elmúlásával, mint annak kezdetével volt kapcsolatban, ennek megfelelően az alvilági isteneket, Dis és Proserpinát ünnepelték a játékok során, és kardalt is énekeltek, melyről egyedül Verrius Flaccus tudósít /ld. előbb, 64. sz. jegyzet/. 27 szűz adta elő és kísérte táncsal a kardalt, tehát - és ezt bizonyítja a ruvói falfestmény is - az alvilági istenek tiszteletéhez mindez hozzátartozott. Így a ruvói falfestménynek mind a 249-es, mind a 207-es kardallal vannak kapcsolatai, s hogy a két kardal analóg voltát megerősítse, Altheimnek már csak arra volt szüksége, hogy bebizonyítsa: a 207-es eredetileg nem Iuno Regina, hanem az alvilági vagy chthonikus istenek tiszteletére készült. Ezt megerősíteni látszik

az a tény, hogy Livius XXVII 37-ben valóban a szertartás megváltozásáról ad hírt, az ugyan nem tisztázódik - írja Altheim -, hogy eredetileg kinek a tiszteletére énekelték a kardalt, mindenesetre egy újabb prodigium volt az indáték arra, hogy Iuno Reginához énekeljék. Diels nyomán /o.c./ Altheim több helyet sorol fel, ahol kettős prodigium kiengesztelésére 27 tagból álló női kart léptetnek fel, s ez aztán valamilyen Iuno Reginának hozott áldozattal is kapcsolatban van. Amellett a 27 tagból álló kórus chthonikus és alvilági istenségek szertartásaiban is megjelenik. Altheim szerint tehát a 3x9 lány alvilággal való kapcsolata a lehető legszorosabb, s bár Verrius Flaccus csak carmenről ír, valószínű, hogy annak előadása is ilyen formában történt. A 249-es és 207-es carmen kapcsolata így bizonyított, Altheim a 207-es Iuno Regina tiszteletére előadott carmen elődjét, melyet a frusinói kettős prodigium hatására rendeltek el, egy Dis és Proserpina tiszteletére írottban látja, amelyet a pontifices rendeltek el. A Iuno Reginához írottakat /207, 200/ azonban a decemvirek. Mi a különbség oka? A pontifices egy régebbi gyakorlathoz nyulhattak vissza 207-ben, és pedig a 249-es év gyakorlatához, amikor a decemvirek a Sibylla-könyvvel megkérdezése után elrendelték graeco ritu a szertartás végrehajtását.

Ezen analógia bizonyítása után Altheim rátér Cichorius

"patrum memoria" kifejezéssel kapcsolatos érveire, s egyetértévéen velük ugyanarra a következtetésre jut, mint Cichorius, bár nem állítja olyan határozottan L.A. szerzőségét 249-re vonatkozóan, mint elődje. Lényegesebbnek tartja ugyanis azt a tényt, hogy 249-ben görög jellegű kórus lépett fel Rómában, s mint írja, a kardal aligha íródhatott más versmértékben, mint valamilyen görögben - és görög versmérték vallási kultúszon keresztül való behatolásra van egyéb példa is, mint E. Fraenkel kimutatta.⁶⁹

Barwick⁷⁰ még tovább megy, mint Cichorius és Altheim /bár nem próbál olyan nagy apparátussal bizonyítani, mint utóbbi/: Varro már idézett szövegét úgy tekinti, mint amely megerősíti Verrius Flaccust, mert Varro ugyan nem ír a carmenről - érvel Barwick -, de miért írna a "De scaenicis originibus" c műben a 249-es villám-prodigiumról, ha az nem lenne összefüggésben a cimben jelöltekkel? S ha a Varro-idézet is alátámasztja a Verrius által mondottakat, bizonyosan elhangzott a 249-es ludi saecularesen a carmen, amelyet csakis L. A.-nak lehet tulajdonítani. A 207-es kardal megítélésében abból indul ki, hogy véleménye szerint a Livius XXXI. könyvben foglaltak megbízhatóbb adatokat tartalmaznak, mint a XXVII-ben lévők. Mert Livius XXVII 37.7-ben conditum ab Livio carmenről szól, majd egy

carmen leírása következik. /Barwick tehát kihasználja, hogy a szöveg nem folyamatos, öt megelőző szöveginterpretációk szerint ugyan egyértelmű, hogy a carmen-leírás csak is L.A. művére vonatkozhat./ Az azonban nem világos, hogy ez azonos-e a papok által követelt és L.A. által szerzett carmennel. Így a *sicut patrum memoria kifejezéssel* Livius egyértelműen 249-re utal, s az sem bizonyos, hogy a 207-eset egyáltalán L.A. írta-e. Barwickot kétkedése itt már túlzásra ragadtatta, nagyon nehéz lenne elvitatni, hogy a 207-es évnél említett s leírt carmen L.A. műve.

Ellenben a 249-es carmen létéről szóló verriusi tudósításban tulságosan is megbizott az utóbb említett három szerző: Cichorius,⁷¹ Altheim és Barwick. Az ugyanis, hogy Varro nem említi a carment, feltűnő, Verrius Flaccus pedig nála később élt, s Horatius carmen saeculare-ját nyilván ismerte: lehet, hogy ennek meglétét és a ludi saeculares-en való elhangzását vetítette vissza 249-re. Ha egyelőre nem is tudjuk a carmen 249-es ludi saeculares-en való nem-létét bizonyítani, az a tény, hogy ez a leghatásosabbnak és legbiztosabbnalapot képezőnek tűnő bizonytalanná vált, veszélyezteti az egész felépítményt. Marconi /o.c./ igen hosszasan foglalkozik cikkében a nézetekkel, a további, cáfolatot szolgáló érveket az ő írásának tárgyalása során taglaljuk.

Schanz-Hosius⁷² irodalomtörténete nem foglal egyértelműen állást a vitatott kérdésekben. E szerint L.A. Tarentumból érkezett más foglyokkal együtt, valószínűleg nagyon fiatalon, mert 207-ben még tevékenykedik. /Niese kutatásai óta Tarentum első elfoglalása kétséges - ezért az előbbi következtetés sem bizonyos. Ha Livius, aki 207-ben még élt, ilyen korán jobb volna Rómába, honnan a görög tanítási tudás?/ Egy Livius volt az ura, aki felszabadította, s gyermekei nevelését is rábízta.

Hieronimus nyomán a senai győztes Livius Salinatort sejtik e név alatt - ennek csupán a kronológia mond ellent, L.A.-nak ez a Salinator inkább tanítványa volt, s apja, aki ugyancsak Livius Salinator volt, szabadíthatta fel.

Ezidőtől fordítja le L.A. az Odysseiát, iskolai használatra. Azonban nemcsak mint nevelő, hanem mint műveltséget adó is akart hatni: 240-ben a ludi Romani-n egy görög tragédiát és komédiát mutatott be latin átdolgozásban. A versmérték is görög volt - a versus Saturnius az eposznak maradt -, de a latin metrikai sajátságoknak is engedett, s így megteremtette a latin verselés alapvető normáit. Szerző, színigazgató, színész, rendező volt egy személyben. 207-ben egy parthenion megírásával bízták meg: a beljős előjelek hatására a pontifexek úgy határoztak, hogy 3x9 szűz vonuljon végig a városon, s

közben énekeljenek egy dalt. Iuppiter Stator templomában gyakorolták az éneket, amikor az aventinusi Iuno Regina templomba villám csapott - ez újabb intézkedéseket hozott magával: a matrónák ajándékot vittek Iunónak, ezt követte maga a felvonulás, melynek során a L.A. által szerzett Partheniont adta elő 3x9 szüz. A szerző megjutalmazására az aventinusi Minerva-templomot átengedték a költőknek és színészeknek /scribis histrionibusque/, hogy közös istentiszteleteket és tanácskozásokat tudjanak tartani.⁷³ A római állam részéről ez volt az első költőket és színészeket ért nyilvános elismerés. Schanz-Hosius irodalomtörténete tehát nem foglal állást L.A. Rómába érkezése idejének kérdésében, s elfogadja, hogy színészként is működött - egyebekben a varrói-cicerói hagyomány nyomán halad.

F. Fraenkel RE-cikkében /V. Suppl. 598-607/, mint már utaltunk rá, Leora épít, tehát gyakorlatilag ugyanazt vallja, mint Leo, kiegészítve a közben meggyarapodott szakirodalom tárgyalásával. L.A. Tarentumból Rómába való érkezésének idejét, s azt, hogy egyáltalán fogolyként jött avagy sem, bizonytalannak tartja, de feltételezi, hogy esetleg Rómába érkezte után is tartott fenn kapcsolatokat Tarentummal. Cichoriusnak és követőinek nézetét elveti a 249-es szerepléssel kapcsolatban; két biztos dátumnak a 240-es dráma bemutatót és a 207-es Iuno Regina-himnuszot ítéli meg. Halála évét nem határozza meg éves

pontossággal, de feltételezi, hogy Licinius Tegula 200-as fellépése előtt távozott az élők sorából. Nem kételkedik Festus /l.c./ h iradásában sem, mely szerint L.A. színészként is tevékenykedett. A Festus-idézet ezt megelőző részeinek értelmezésekor a 73.sz. jegyzetben foglalt problémák fel sem merülnek, mindössze a quia-kezdetű mellékmondat kapcsolása, amely kétféle értelmezést tesz lehetővé. Az első szerint a L.A.-írta éneket azért adták elő a szüzek, mert a köztársaság helyzete javulni kezdett, a másik, Fraenkel által is elfogadott értelmezés szerint az éneket engesztelésül adták elő: tehát azért, hogy a respublice helyzete jobbra forduljon, s minthogy valóban jobbra fordult /tudjuk, Hasdrubal 207-ben vereséget szenvedett a Metauros folyónál/, L.A.-nak adtributa est in Aventino aedis Minervae. Utóbbi értelmezés a liviusi hellyel is összhangban van.

Fraenkel mindezek szerint szintén a varrói-cicerói kronológiát vallja az acciusival szemben.

Fraenkel RE-cikke előtt Cichorius /és az őt elfogadók/ vetik fel a legérdekesebb, az ókori hagyományban L.A.-al kapcsolatban közvetlenül nem fellelhető kérdéseket. A 30-as évektől kezdve, tehát Fraenkel után, megsza-
rodnak azok az írások, melyekben sok, csupán közvetve bizonyítható véleménnyel, tétellel találkozunk.

A. Warnecke⁷⁴ L.A. névével foglalkozik cikkében. Végssor-
soron L.A. görög származás ellen szól, ugyanis a Livius
nevet tartja eredetinek, s az Andronicust a később fel-
vettnek. Leoval szemben /Gesch. p. 56/, aki tagadja,
hogy L.A. színész lett volna, Warnecke fölveti: ha nem
volt színész, nem tudjuk megmagyarázni, miért vette föl
a görög Andronicus nevet. Ez görögök közt igen elterjedt
név volt, s itt a RE megfelelő cikkére hivatkozik⁷⁵:
többek közt híres színészt is Andronicusnak neveztek.
Warnecke úgy véli, L.A. az Andronicus nevet a színész
hatására választja, amikor szinpadí művésszé lesz, mert
az ókorban bizonyítható szokás volt a névválasztás akkor,
ha valaki a szinpadí tevékenységnek szentelte magát.
Warnecke ezen ötletét valószínűleg elsősorban abból me-
ritette, hogy L.A. névének Andronicus részét kevesebben
hagyományozták, mint a puszta Livius⁷⁶; Gelliusnál és
Festusnál azonban különböző helyeken mind a két név
előfordul, Cicero és Suetonius hoznak csak egyet.
Warnecke a fölvezoltakon kívül semmivel sem bizonyítja
azt a közvetve kimondott gondolatot, mely szerint
Livius nem görög származású volt -ez azonban gyakor-
latilag azt jelenti, hogy semmibe veszi az egész ókori
hagyományt, s egy minden támasz nélkül álló hipotézist
alkot. Eppen az alaptételt nem bizonyítja, a továbbiak-
hoz már talál analógiákat.

E. Ciacerinél,⁷⁷ aki, mint előbb láttuk, Niese nyomán szintén tagadja Tarentum 272-es elfoglalását, ebből eredően L.A. e tájt Rómába való kerülését is, újból felbukkan a 249-es év, de nem azt az eseményt köti ehhez az évhez, mint Cichorius, hanem L.A. Rómába érkezését. Hipotézise a következő: akárcsak 133-ban, amikor a Tiberius Gracchus halálát követő zavargások miatt a decemvirek követséget küldtek Ennába a Ceres-templomba, 249-ben is megtették ezt /inkább a drepanumi vereség, mint a prodigiumok miatt/, csak hogy Tarentumban: az itteni Dis-Porespina-kultusz néhány művelőjét hozták Rómába, köztük L.A.-t is, aki ekkor 15-20 éves lehetett és Az ekkori decemvirek közt volt az idősebb Livius Salinator is. Ciaceri hipotézise tetszetős, érvelését azonban cáfolni lehet:⁷⁸

1./ Nem meggyőző a 133-as és 249-es és összevetése, már csak azért sem, mert egy időben későbbi eseményhez próbál korábbi analógiát találni, a korábbira viszont egészen konkrét értelmi utalásunk nincs, csupán a Varro-szöveg. Másfelől semmi sem mutat arra, hogy a 133-as évhez hasonló zavargások idején szokás lett volna idegenből behozni valamilyen kultuszt.

2./ Egyetlen antik forrás sem bizonyítja Dis és Proserpina tarentumi eredetét. Egyébként azok az indítékok, amelyek az efféle istenségek kultuszának fejlődését elősegítették, Rómában ugyanúgy megvoltak. Tarentumban

- a dór eredetnek köszönhetően - az alvilági istenek kultusza népszerű volt, s pythagoreus és orfikus hatások is érvényesültek - de ugyanezeket az elemeket Rómában is föl lehetett lelteni. /Spártával való analógiák, pythagoreizmus, orfizmus./ Mi szükség lett volna rá tehát, hogy elhallgassák Dis és Proserpina kultuszának tarentumi eredetét? /Cichorius is csak azt mondja, hogy a ludi Tarentini elnevezés valószínűleg az eredetre utal!/

3./ Ha a tarentumi követségben Livius Salinator benne volt, decemvirnek kellett lennie. Csakhogy Livius Salinator a fasti consularibusben CIL I² p. 29. fr. XLVI, anno 518/ úgy szerepel, mint a 236-os ludi saeculares idején működő decemvir. A 236-os ludi saeculares-időpont viszont Augustus-kori hamisítás, a nevek tehát csak a lehetséges nevek. S ha ezzel kapcsolatban már kétségesé vált Livius Salinator neve, a 249-es évnél még inkább az lehet.

4./ Az sem lehetséges, hogy L.A. ὑποδουλός-ként jött mint a kultusz irányítója; egyrészt a rómaiak maguk nagyobb jelentőséget tulajdonítottak a kultusznak, másrészt Rómában egy-egy kultusz irányítását magas társadalmi ranggal bíró személyre bízták.

Ciaceri bizonyítása tehát nem meggyőző, L.A. nem 249-ben érkezett Rómába.

Az időrendben Ciaceri után következő szerző, H. Drexler⁷⁹

a római színház kezdeteinek kutatása során jut el az acciusi kronológiáig. Az acciusi kronológia 40 évet téved- írja, azonban a római színház kezdeteit még így is L.A. elé helyezi, mert elképzelhetetlennek tartja, hogy L.A. és Plautus között, egy emberöltőnyi idő alatt a római színpadi vers a kezdeti kísérleti fázisától /ez lenne L.A./ a csúcspontig jusson, ahol már teljes fegyverzetében áll előttünk. A római színpadi metrika tulajdonképpen törést mutat a göröghöz képest - épp a görög L.A. lenne a létrehozója? Hiszen már Livius VII 2 is beszél histriókról; vagy, E. Fraenkel *Plautinisches in Plautus c.* művében bizonyos stílusformák eredetét az állami és vallási életre vezeti vissza.

Csak hogy Drexler mindezzel nem mond ellent annak, hogy i.e. 240-ben mégis L.A. volt az első drámaíró, aki bemutatta művét, hiszen az természetes, hogy színpadi előzmények teljes hiányában ezt nem is tudta volna megtenni - ezek a színpadi előzmények viszont nem voltak névhez kötöttek, és Livius híradása is bizonyítja, hogy inkább a histriók személye /azokról szól/ volt a lényeges, nem az, amit előadtak.

W. Beare⁸⁰ megint csak egészen új feltételezéssel jelentkezik: L.A. Rómába jött Tarentum egyik elfoglalásával sincs kapcsolatban; tehát nem 272-ben, de nem is 20⁹-ben érkezett oda, amint azt Accius állítja. Arra sincs semmi okunk, hogy Hieronymusnak higgyünk:

reabszolga volt M. Livius Salinator tulajdonában, s ennek gyermekeit nevelte, majd pedig felszabadították. Elképzelhető, hogy színész volt Tarentumban, vagy valamilyen más görög városban, s elment Rómába "szerencsét próbálni", ahol végül kb. 240-től 204-ig működött mint drámaíró, színész és betanító.

Beare-nek igaza van addig, míg a 272-es és 209-es dátumban kételkedik, mint L.A. Rómába érkezésének időpontjában: előbbi esetében a legbiztosabb állítás, amit egy filológus megengedhet magának az, amit Leo írt, avagy amennyiben Leonál bizonytalanabb, Fraenkel véleményét osztja; utóbbi pedig a már bizonyítottan téves acciusi adat. Beare azonban ennél tovább megy: a 240-ről és 207-ről szóló híradáson kívül minden antik adatot elvet, semminek tekint, helyettük saját hipotézisét adva, amely bizonyíthatatlan.

Harold B. Mattingly⁸¹ épp az ellenkezőjét teszi, mint Accius: az időhatárokat visszafelé hosszabbítja meg. Az acciusi kronológiát szintén tévesnek fogja fel, de a liviusi "patrum memoria" kifejezés is felkelti figyelmét - egyértelműnek találja, hogy Livius L.A. himnuszát nem 207-re, hanem 249-re datálja; sőt, Mattingly még azt is kiolvassa a történetíró szövegéből, hogy Livius szerint L.A. 207-ben már nem élt. Fölveti azt a kérdést is, vajon a himnusz milyen alkalomra írta L.A.? A 249-es ludi saeculares a válasz, de nem a Cichorius által fel-

tételezett Proserpina-himnusz, hanem egy Iuno Regina tiszteletére írott. Mattingly ezt az elképzelését az-
zal indokolja, hogy Iuno Regina is prominens istenség
volt a ludi saeculares-kultuszban /még Augustus ide-
jén is megvan/, s ezt a himnuszt aztán 207-ben újra
felhasználták, L.A. azonban ekkor már nem élt. I.e.
300-ban született, ekkor került fogságba, amikor Ta-
rentum római kézre került. Livius Salinator szabadította
fel. 50 évesen költötte a saecular-himnuszt, 69 éves
korában, 240-ben mutatják be első darabját. Kb. 80 éves
korában halt meg. Egy ideig játszott darabjaiban is
/vö. Liv. VII 2/, de hangjának tuleröltetése miatt később
énekest kellett használnia produkciójához.

Mattingly hipotézisének súlypontja az, hogy
a 272-es dátumot azzal együtt, miszerint L.A. fogságba
esett, fogolyként került Rómába, majd felszabadították,
az ókori tradíció erős volta miatt egészen biztos tá-
pontnak ítéli meg.

Azonban a 207-es év tradíciója is legalább
ilyen erős - és ez ellen az év ellen a liviusi "patrum
memoria" kifejezés meglete nem olyan bizonyító érv,
mint a 272-es ellen Niesée. I.e. 300 tehát születési
évnak tulságosan korai, és L.A. 272-es Rómába érkezésében
sem kell annyira megbiznunk. Ha pedig a 207-es évet
mint megbízható adatot elfogadjuk, csak néhány évvel
kell előbbre hozni a kronológiát, s újból az ortodox

datálással találjuk magunkat szemközt.

A legutóbbi, igen részletes, nagy szakirodalmi apparátust felvonultató L.A.-kronológia olasz szerző, G. Marconi munkája /o.c./. Sorra cáfolja az antik szerzőket és a modern filológusokat, hogy az accúsi kronológia helyességét bizonyítsa.

Nézzük sorban az eddig felmerült meghatározott időpontokat:

272

Marconi Niese és Ciaceri nyomán tagadja, hogy Tarentumot 272-ben elfoglalták volna a rómaiak, s ebből kiindulva képtelenségnek tartja, hogy L.A. ezidőtájt kerülhetett volna Rómába. La Ville de Mirmont-t és Leot azért veti el, mert túlságosan fiatalon kellett volna Tarentumot elhagynia L.A.-nak, ha a két szerzőnek igaz van; Fraenkel ugyan nem állítja, hogy L.A. 272-ben jött volna Rómába, de feltételezi, hogy esetleg voltak kapcsolatai Tarentummal Rómába való érkezése után is - Marconi ezt egy rebszolga esetében nem tartja lehetségesnek.

L.A. tehát nem jöhetett 272-ben captivusként Rómába Marconi szerint.

249

Ciaceri feltevése az, hogy L.A. 249-ben jött Rómába - ezt a nézetet Ciaceri cikkének tárgyalásakor már cáfoltuk, egyetértve Marconival. De elfogadható-e Cichorius,

Altheim, Barwick, Norden, Kappelmacher nézete: a 249-es ludi saecularesen L.A. egy Dis és Proserpina tiszteletére írott himnusszal szerepelt? Marconi erre a kérdésre is teljesen elutasítóan válaszol. A következőkkel érvel:

Varro hallgatása egy 249-es carmenről jelentős negatív bizonyíték, Verrius Flaccus pedig túl későn él ahhoz, hogy teljesen megbízhatónak tarthassuk /vö. feljebb, Cichoriusnál/. Cichorius azon érve sem meggyőző, hogy a carmen saeculare-k egy meghatározott költőhöz kötődnek - ezért választja ő L.A.-t, mint az ebben az időben ismert egyetlen költőt.⁸²

A 249-es ludi saecularest ludi Tarentini-nek is nevezték. Jóval Cichorius és Altheim előtt már Zielinski /o.c./ is felfigyelt L.A. Tarentumból való származása s e tény között felfedezhető kapcsolatra, amelyet aztán maga Zielinski, később pedig az említett szeszők is megerősítő érvként hoztak fel.

Marconi ezzel szemben azt bizonyítja be, hogy a ludi Tarentini sem nem görög, sem pedig tarentumi eredetű.

1./ Ludi Tarentini nem azt jelenti, hogy Tarentumból származó játékok, hanem Tarentumban ünnepelt játékok, mert itt volt Disnek és Proserpinának oltára, akiket a játékokon ünnepeltek. A ludi Tarentini tehát nem a görög várossal vannak kapcsolatban, hanem egy

hellyel, amely Róma kapuinál volt: a Campus Martius egy részét Tarentumnak, eredetileg pedig Terentumnak hívták. /Mind a két név hagyományozódott, előbbi 5, utóbbi 2 helyen, vö. Marconi p. 151./ Így ajjátékok neve is eredetileg ludi Terentini.

2./ A Terentinae a szabin terenum - lágy - szóval van összefüggésben.

3./ Paulus 479 L. Terentum locus in Campo Martio dictus quod eo loca Ditis patris terra occultaretur; Serv. Aen. VIII 63 /Tiberis/ in aliqua etiam urbis parte Tarentum dicitur eo quod ripas terat. Ezután Marconi a szabin eredet bizonyítására tér át /pp. 152-157/,⁸³ majd a liviusi patrum memoria értelmezésére, amely mögött helyesen nem 249-et sejt, hanem 207-et ért /bővebben erről ld. Cichoriusnál/. Altheim érvelését nem tartja meggyőzőnek: a 207-es Parthenion többek közt azért sem lehetett eredetileg Disnek és Proserpinának szánva, mert boves albi-t nem áldoznak Proserpina tiszteletére - mint 207-ben tették -, hanem hostiae furvae-t.

240

Valamennyi közt ez az évszám látszik a legbizonyosabbnak. Az évszámra vagy az elsőségre való utalást /primus omnium/ az eddig idézett antik helyeken kívül még a következőkben találjuk meg: Horatius Ep. II 1,62; Quint. X 2,7; Ps. Aro /a Hor.-helyhez/: antiquissimus

poeta fuit Andronicus, qui primus comedias scripsit; Porphyrius ibid.; Servius Aen. X 636; Diomedes I 489 K; Glossae Salomonis /Usener, Kleine Schriften III pp. 37.38/. Marconi szerint Cicero és Gellius közös forrásra mennek vissza: Varróra, - ezt bizonyítja az időmegjelölés parallel formája.⁸⁴ /Gelliusnál egyébként a 240-es évet a consulok és Ennius születési éve alapján lehet meghatározni./ Az Enniusról szóló Gellius-rész Gellius tanúsága szerint Varro de poetis-re megy vissza. Marconi felveti, hogy vajon a Livius Andronicusról szóló rész is a de poetis alapján íródott-e. O. Lauze-t idézi,⁸⁵ aki ezt az Annalesből vettnek tartja, Marconi azonban ezt is a de poetis adatának tekinti.

Cicero Brut. 71-72-ben L.A.-t elsőnek tartja, mert saturnusokban írt, Horatius ugyanígy vélekedik, s valószínű, hogy ő is Varrót veszi alapul. Marconi ezt az időrendben első helyre való datálást elfogadhatatlannak találja, mert - mint írja - ez csupán technikai-esztétikai ítéleten nyugszik. /A consulok megjelöléséről, tehát a konkrét idővel való meghatározásról itt mintha teljesen megfélekedzne Marconi./

Cassiodorus⁸⁶ krónikáját is a 240-es év tagadására használja fel a szerző. Cassiodorus ugyanis Ennius születési évére, 239-re teszi Livius Andronicus első fellépését. Marconi szerint egy év ugyan nem lenne nagy eltérés, de amikor a római irodalom kezdetének megjelöléséről van szó, nagyon is jelentős. Marconi úgy véli, Varro össze-

cserélte a consules eponymi-t, Valerius és Manilius a 240-es és névadói, Cento és Tuditanus a 239-é. Bizonyítja ezt az is, hogy Hieronymus⁸⁷ Ennius születési évét 240-re teszi.

Ezt sem tudjuk azonban meggyőző bizonyítéknak, s egyáltalán bizonyítéknak elfogadni: Hieronymus ugyanis többször téved, és semmiféle logika nem támasztja alá azt, hogy a jóval későbbi híradás lenne pontosabb és megbízhatóbb a korábinál és a vizsgált korhoz közelebb állónál.

L.A. primus - ezt Marconi egyszerűen toposnak tartja - későbbi szerzők esetében ez igaz lehet, de nem feltétlenül - s így érvekkel egzaktul nem is alátámasztható cáfolat.

Marconi természetesen azt sem tartja lehetségesnek, hogy L.A. 200 előtt meghalt volna - ez az acciusi kronológiát veszélyeztetné. S most ez utóbbira áttérve, Marconi Accius nyomán szerkesztett kronológiája a következő:

L.A. 209-ben jött Rómába, mert captivusként Tarentumból csak ekkor érkezhetett. 197-ben, a ludi Iuventatison lépett fel először drámájával a nyilvánosság előtt. Ribbeck, Leo, Beare azok mellett, akik szintén nem fogadják el az acciusi kronológiát, meg is próbálják magyarázni, mi lehetett Accius tévedésének oka. Ezt azzal indokolják, hogy Accius L.A. patrónusának a senai győztes Livius Sallinatort tartotta. Marconi azt hozza fel ellenérvként,

hogy Accius semmiféle Livius Salinatort nem említ. Ez sem cáfolja azonban az említett három filológust, mert ki nem mondott névként is befolyásolhatta Acciust a két Livius Salinator.

Marconi Porcius Licinust is az acciusi kronológia megerősítésére hozza fel - erről már feljebb bebizonyítottuk, hogy téves.

Összefoglalva: Marconi bizonyítási kísérletei ellenére is el kell vetnünk az acciusi kronológiát, és a reális L.A.-képet a Leo és Fraenkel által megformáltban kell keresnünk.

Ha pedig L.A.-t is az irodalom folytonosságában értékeljük, neki újból /mint Appius Claudius Caecusnak/ a görög és római kultúra összekapcsolásában van hatalmas szerepe, de ő a hellénizmuson túl már közvetlenül is visszanyúl a klasszikus görögség kulturájához drámáiban, az Odysseia fordításában és a Parthenionben egyaránt. És L.A. mindezt bizonyára tudatosan vállalta, - bizonyítja az Odysseia ősi római versmértékre, versus Saturniusra való átültetése is, és ha hihetünk a feltételezéseknek, a görög mintára íródott Parthenion versformája ugyanez volt. Ez az utóbbi tény kissé már a vallási szinten való közeledést is jelképezi, hiszen a versus Saturniusról tudjuk, hogy ősi vallásos formulák mértéke is volt. A tudatos kezdet tehát az adaptálás - és ez is megerősíti L.A. elsőségét: mert első lépés egy

irodalom gyermekkorában a természetesen meglévő minta
utánzása, s csak a következő az ennek ellenére - ezzel
együtt újat, nemzeti színezetűt való alkotás.

P u b l i u s L i c i n i u s T e g u l a

Következő adalékunk a római líráról ugyancsak pusztá adat: Livius XXXI 12,9-ből tudjuk, hogy Livius Andronicus 207-es Iuno Regina-himnusza után 200-ban P. Licinius Tegula⁸⁸ írt egy hasonlót: Decemviri ex libris res divinas easdem, quae proxime secundum id prodigium factae essent, imperarunt. Carmen praeterea ab ter novenis virginibus cani per urbem iusserunt donumque Iunoni Reginae ferri. Ea uti fierent, L. Aurelius consul ex decemviro- rum response curavit carmen, sicut patrum memoria /207/ Livius, ita tum /200/ c ondidit P. Licinius Tegula.

A körülmények tehát hasonlóak: ekkor, 200-ban is prodigiumot kellett kiengesztelni, ugyancsak 3x9 szüz vonult végig a v ároson a Iuno Regina tiszteletére írott carment énekelve. A megbízatás nagy megtiszteltetés volt: "állami" költőként való elismerést jelentett. Livius Andronicus esetében a befolyásos patrónuson kívül még iro- dalmi tevékenységével, annak megbecsült voltával is meg tudjuk magyarázni a megbízatást. P. Licinius Tegula működésé- ről ezen az egy adaton kívül azonban semmit sem tudunk, így okként nagy valószínűséggel azt jelölhetjük meg, hogy az akkor befolyásos pontifex maximus, P. Licinius Crassus Dives cliense lehetett, s neki köszönhette a hivatalos ünnepi költemény megírására való felkérést is. /Egyszers- mind az a tény, hogy 200-ban már egy új név fémjelzi az engesztelő éneket, ha nem is teljes biztonságu bizonyi-

ték, de megerősíteni látszik, hogy Livius Andronicus ekkor már nem élt./

P. Licinius Tegulát a palliata-író P. Licinius Imbrex -szel is szokták azonosítani /pl. Fraenkel, Plautinisches in Plautus, p.31, n.2/, de a megkülönböztető kiegészítés: Licinius Tegula - Licinius Imbrex nyilván épp különbözőségükre utal. Az ókori források sem hozzák kapcsolatba kettejüket: Gell. 13,23,16 Licinius Imbrex vetus comoediarum scriptor, in fabula quae Neaera inscripta est, ita scripsit; Festus-Paulus p. 109 M: Imbrex nomen cuiusdam comici.

GNÆUS NAEVIUS

Livius Andronicus kortársa volt, a nem-görög Itália szülötte. "Személye bizonyosság arra, hogy Livius Andronicus és az ő technikai alapvetése mögött - amely lehetőséget adott az irodalmi tevékenységre - tehetségek állottak, s csak a megfelelő jelre vártak." - írja Leo irodalomtörténetében. Valóban, öt évvel Livius Andronicus 240-es dráma-bemutatója után 235-ben már Naeviusról hallunk: eodem anno /235/ Gn. Naevius poeta fabulas apud populum dedit /Gell. N.A.XVII 21,45/. Születési idejét, akárcsak Livius Andronicusét, nem tudjuk pontosan meghatározni, minthogy azonban Gelliustól értesülünk /ill. közvetve Varrótól/, hogy katonaként szolgált az első pun háborúban, s egy művet is írt erről /Bellum Punicum/, születési évét az első pun háború elé, de legkésőbb egészen a kezdetére kell tennünk: Gnacum /Naevium/ M. Varro in libris de poetis primo stipendia fecisse ait bello Poenico primo, idque ipsum Naevium dicere in eo carmine, quod de eodem bello scripsit /Gell. XVII 21,45/.

Nem volt bennszülött római: ugyancsak Gelliusból következtethetünk campaniai eredetére, aki sírfeliratát idézi, s a következőt jegyzi meg róla: Epigramma Naevi plenum superbiae Campanae⁸⁹ /Gell.I 24,2/. A Naevius név campaniai előfordulásai alátámasztják ezt⁹⁰, sőt, többen a börtönbüntetés körülményeiben is ennek megerősítést látják⁹¹, mivel ilyen bánásmód egy campaniaival könnyebben megeshetett, mint egy latinnal.

Valószínűleg drámairói tevékenysége - ezen belül is a komédiairás - hozta fejére az említett büntetést.

A fennmaradt töredékekből is következtethetünk a 6-attikai komédiával való rokon¹ságára: a társadalmi, politikai élet visszásságaira is reagál, s nem állja kigúnyolni kora legnevesebb embereit sem. Magára Scipióra utalnak a következő sorok: Etiam qui res magnas manu saepe gessit glori-
ose, cuius facta viva nunc vigent, qui apud gentes solus
praestat, eum suus pater cum pallio una ab amica abduxit.⁹²

Naevius e nemben legnevezetesebb vétke a Metellusok
kapcsolódik: a nagy valószínűséggel ugyancsak egy komédia-
hoz tartozó sorra

fato Metelli Romae fiunt consules⁹³
visszavágó replikát

dabunt malum Metelli Naevio poetae
bebörtönzés is követte, valószínűleg akkor, amikor 206-
ban Q. Caecilius Metellus consul, M. Caecilius Metellus
/v.sz. előbbi testvére/ praetor volt.⁹⁴ Gellius III 3,15
így ír erről: Sicuti de Naevio quoque accepimus, fabulas
eum in carcere duas scripsisse, Hariolum et Leontem, cum
ob assiduam maledicentiam et probra in principes civita-
tis de Graecorum poetarum more dicta vincula Romae a
triumviris coniec¹tus esset. Unde post a tribunis plebis
exemptus est, cum in his, quas supra dixi, fabulis delic-
ta sua et petulantias dictorum, quibus multos ante laeserat,
diluisset. A fogságban való írás valószínűleg csak konst-
rukció⁹⁵, mindenesetre a fogságból valóban kiszabadult,
azonban nem tudott sokáig megmaradni Rómában, kb. 204-ben
elhagyta a várost /többé-kevésbé kényszerű távozás lehe-

tett, vö. Hier./, és 201-ben, Uticában halt meg.⁹⁶

Hirnevét elsősorban komédiáinak és a *Bellum Punicum* nak köszönhetette; utóbbi esetében még Livius Andronicus nyomdokain jár: versus Saturniusban írja, tragédiái hírét az őt követő Ennius teljesen elhomályosította.

Az, hogy a harmadik műfajt, a lírát művelte-e, valószínűleg örökre megoldatlan probléma marad. A sir-epigrammát általában nem tartják eredeti naeviusi műnek. Gellius I 24,2 folytatásában található: /*Epigramma Naevi plenum superbiae Campanae*/, quod testimonium esse iustum potuisset, nisi ab ipso dictum esset:

Immortales mortales si foret fas flere,

Flerent divae Camenae Naevium poetam.

Itaque postquam est Orchi traditus thesauro,

Obliti sunt Romae loquier lingua Latina.

Ami Naevius szerzősége ellen szól:

Gellius I 24-ben három költő, Naevius, Plautus és Pacuvius sirepigrammáját idézi /*epigrammata ... quae ipsi fecerunt*/. Plautusé előtt jegyzi meg a következőt: *epigramma Plauti, quod dubitasset an Plauti foret, nisi a M. Varrone positum esset in libro de poetis primo*. Minden okunk megvan annak a feltételezésére, hogy a Naeviusnak tulajdonított sirepigrammát is a de poetisből vette Gellius, s kételyeit, amelyek talán Naeviuszal kapcsolatban is felmerültek, Varro tekintélye oszlatta el. A két sirepigrammánál nagyon feltűnő, hogy Naeviusé versus Saturniusban, Plautusé pedig hexameterben íródott, továbbá az, hogy hasonló gon-

dolatmenetet, topos-szerűséget is fel lehet fedezni bennük. Leo kimutatta, hogy az Anthologia Palatina egyik darabja lehetett a minta /VII 412, a messénéi Alkaiosnak, Naevius fiatalabb kortársának műve/, az 5. sor: Μοῦσε ἐκλάδισκετο.

Naevius esetében a versus Saturnius a Beñlum Punicumra való alluzió lehetett, s az sem véletlen, hogy divae Camenae szerepel - ez is tudatos archaizálás, és valószínűleg Naevius szóhasználatának felel meg /Ennius már Musa-t ír/. Ha tudatos az archaizálás az epigramma versmértékében, keletkezését az i.e. 2-1. század fordulójára tehetjük, a de poetis megírása elé; a másik lehetőség az, hogy szintén Naevius után, de akkor íródhatott, amikor a versus Saturnius még használatos volt sírfelíratra, tehát az i.e. 2. században.

A nyelvi megfontolások tehát Naevius szerzősége ellen szólnak, s ebben a formában valóban nem is lehet Naevius-korabeli az epigramma. De nem lehetett-e előzménye ennek a négy sornak egy olyan költemény, amelyet valóban Naevius írt? Ezt a lehetőséget is meg kell említenünk hipotézisként.⁹⁷

Festus p. 257 M /306 L/ a "miért" kérdőszó egy formájára hoz fel egy Naevius-sort példaként: quianam pro quare, et cur, positum est apud antiquos, ut Naevius ... in Satyra: quianam Saturnium populum pepulisti? /Morel FFL p. 28, 62/. Az tehát bizonyos, hogy a sor szerzője Naevius, de hogy a cím vigjátékot vagy szatirát takar-e, bizonytalan. Azt, hogy egy vigjáték rejtőzhetett mögötte, némiképp megerősíteni látszik az, hogy Attának és Pomponiusnak is van egy-egy Satura című vigjátéka. Baehrens ugyan /FPR p. 274/ ezt nem vigjátéknak, hanem igazi szati-

rának tartja - a kettő közül az egyiket, Attáét.

Leo is b bizonytalanságának ad kifejezést /Sat. Vers p. 49, n.1/: nem biztos, hogy a sor egy drámából való, leginkább talán epikus - egy hadvezér mondhatja vesztett csata után; de tartozhat olyan költeményhez is, mint amelyet Ennius satura-nak nevezett, azonban hogy mit kell értenünk a satura-n és hogy a sor teljes-e, bizonytalan marad. Abban is kételkedik, hogy a cím helyesen maradt-e fenn. Lejay /Q. Horatii Flacci satirae, Paris 1911, p. XLVIII/ a sor drámához való tartozása mellett fogal állást, s tagadja, hogy Naevius Ennius előtt satura-hoz hasonló jellegű művet alkotott volna. Knoche /Gnomon 1928, p. 490/ ehhez a véleményhez csatlakozik, de semmilyen meggyőző érvel nem egészíti ki. Marx /Römische Volkslieder, Rhein. Mus. 78, 1929, p. 416/ fölveti annak a lehetőségét, hogy a sor egy politikai pamfletből lett kiemelve /ez nem is mondana ellent a komédiákból ismert Naevius-képnek/, a pamflet valamilyen korabeli ismeretlen személyiség ellen irányult, s Verrius Flaccus vagy kivonatolója, Festus látta el címmel. Azonban bármennyire is tetsztős a hipotézis, bizonyítani nem lehet. A későbbi összefoglalások /Fraenkel RE o.c.; Marmorale o.c. p. 260/ is csupán a probléma megoldhatatlanságának regisztrálására szorítkoznak.

Egyetlen sor valóban túl kevés ahhoz, hogy biztonsággal állást foglalhassunk valamelyik megoldás mellett, de a versmérték vizsgálatával talán szűkíteni lehet

az elképzelhető eredet meglehetősen kiterjedt területét. Ehhez azonban föl kell tételeznünk - s ez sem bizonyítható-, hogy a sor sorként teljes.

quianam Saturnium populum pepulisti

- - - - -

6/7 szótagjával egy saturniusi sor áll előttünk. Ha viszont Saturnius, a sor teljes kell, hogy legyen - és nehéz lenne akár trochaikus, akár iambikus lejtést felfedezni benne. Ilyenformán kizárhatjuk azt a lehetőséget, hogy a sor egy vigjáték részlete. Leo valószínűleg a sor versus Saturnius mértéke miatt tartja lehetségesnek az epikus jelleget, hiszen a Bellum Punicum is v. Sat.-ban íródott. Naevius a Bellum Punicum esetében V. Sat.-t használ ott, ahol később csak hexametert találunk: az eposzban. A szatira klasszikus formája is hexameter lesz később /Ennius saturái pedig változatos versmértékben íródtak/ - miért ne írhatott volna Naevius szatira-jellegű, pamflet-szerű verset versus Saturniusban? Ha pedig Leo kételkedése nem helytálló a cím hagyományozódása vonatkozásában, azaz a Satyra /Satura/ cím hiteles, a lehetséges variációk száma még jobban leszűkül, s a Marx által felvetett pamflet-, avagy egy szatira-jellegű költemény töredékével állunk szemben; s ez esetben az enniusi Saturae-nak mégiscsak van szerzőhöz köthető előzménye is.

Q U I N T U S E N N I U S

Ennius szintén nem par excellence lírikus, ahogyan elődei, Naevius és Livius Andronicus sem azok, de tőle már maradtak fenn töredékek olyan számban, hogy egyértelműen és kézzel foghatóan bizonyítják: ez a műfaj is beletartozott alkotói tevékenységének körébe, sőt, több ágát is művelte. Tovább folytatta, amit Naevius kezdett: a drámában a görög mellett nála is megtaláljuk a római témákat, ő is nemzeti-történeti eposzt írt, megvalósulási formájában ez azonban a görög előzményekhez közeledik: hexameterben költ, bevezetvén ilyen módon ezt az eleinte kissé nehézkesen kezelt, később az ovidiuszi vituozitásig fejlődő versmértéket a római irodalomban. A műfaj, amelyben ujjat ad - ha eltekintünk a naeviuszi, vitatható kezdetektől - a líra, annak egy csak Rómában lévő ágának, a szatíra⁹⁸ előzményeinek megteremtésével. /Előzményeket kell mondanunk, mert csak a szatíra név marad változatlan, jellege Luciliuszon át Iuvenalisig annál kevésbé./

Dél-Itáliából származott, egy olyan, szellemileg élénk területről, ahol három nyelv hatása is érvényesült: a callabriai Rudiaeból, ahol a görög mellett az oscus és latin nyelv ismeretét is elsajátította. /Gellius 17,17,1: Q. Ennius tria corda habere dicebat./ Egy évvel Livius Andronicus dráma bemutatója után, 239-ben született.⁹⁹ 204-ben került Rómában, Cato Maior hozta magával Sardiniából¹⁰⁰ - a sors különös ironiája, hogy éppen a görög kul-

turát öreg koráig elutasító Cato vezeti be Rómába az ezt vérében hordozó Enniust. Ez még a 2. pun háboru ideje, s Ennius egy szövetséges csapatban küzdhetett Hannibal ellen, kitüntethette magát, s ezért a catói gesztus. Silius azt is említi¹⁰¹, hogy Ennius centurio volt, talán van valóságos magva is ennek az adatnak. Rómában, akárcsak Livius Andronicus, tanítással kereste kenyerét¹⁰², s Hieronymus tudósítása szerint az Aventinuson élt, meg lehetőszen szerény körülmények között. Hamarosan magas rangú pártfogókra tett szert, kapcsolatai voltak Scipio Africanusszal, Scipio Nasicával, Servius Sulpicius Galbával és Marcus Fulvius Nobiliorral.¹⁰³ Enniust megelőzően már Livius Andronicusnak /a Liviusokkal/ és Naeviusnak /Virgumar legyőzőjével, Marcellusszal/ voltak patrónusi kapcsolata, de költészetükön ez kimutatható, erős nyomot nem hagyott. Ennius patrónusaihoz való viszonya már más típusú: úgy éneklí meg őket és tetteiket, mint ahogyan azt a hellenisztikus költők tették. De Ennius is nagy megbecsülésre tehetett szert - költő-volta társadalmi megbecsüléséhez képest -, mert Fulvius Nobiliornak /aki magával vitte Enniust az aitoliai háborúba/ a fia, Quintus, római polgárjogot adományozott neki. Büszkén írja Ennius az Annalesben /377/:

Nos sumus Romani, qui fuimus ante Rudini.

S talán önmagáról, patrónusához való viszonyáról festett képet az Annales egyik hosszabb töredékében /VII

234-251 V²/. Élete végéig töretlen alkotóerővel dolgozott, s i.e. 169-ben halt meg köszvényben.¹⁰⁴

Saturae 4 könyvnyi szatirát hagyott hátra Ennius¹⁰⁵, ebből igen csekély számu töredék maradt ránk, szám szerint 19¹⁰⁶. Eldöntetlen a kérdés, vajon Ennius látta-e el gyűjteményét ezzel a címmel, vagy csak később nevezték el így. Vahlen szerint Ennius maga adta ezt a címet gyűjteményének /ed. p. CCXIV/: quibus Saturarum libri inscripsit; utána azonban, ahol egyáltalán felmerül a címadás problémája, mindenki bizonytalanságának ad kifejezést.¹⁰⁷ De akár Ennius a címadó, akár az utókor, maga az elnevezés megérdemel némi figyelmet. /A szatira szó etimológiájában itt fölöslegesnek találjuk beleboynolódni, Ennius esetében ugyanis magának a gyűjteménynek a jellege is segítene a többféle nézet közti döntésben/. Már egy ókori forrás is bizonyossá teszi, hogy a drámai szatirához nincs köze a satura-nak. Diomedes /GK 1,485,30/ írja: satura dicitur carmen apud Romanos nunc quidem maledicum et ad carpenda hominum vitia archaicae comediae caractere compositum, quale scipserunt Lucilius et Horatius et Persius, sed olim carmen quod ex variis poematibus constabat, satira vocabatur, quale scipserunt ^aPacuvius et Ennius. Diomedes tehát - teljes joggal - megkülönbözteti Enniust, Pacuviust és az utánuk következőket. Luciliusszal formailag megegyezik

abban, hogy előbbi szintén változatos metrumokat használt, de Enniusnál valóban nem uralkodó az a hang, amelyet Diomedes a többieknek tulajdonít, bár helyenként már a megmaradt töredékekben is felfedezhetjük.

Változatos forma és változatos tartalom - ezek tehát az enniasi satura jellemzői. Rómában, úgy tűnik, ilyen jellegű költemény-gyűjteménynek nem volt előzménye. Teljesen Ennius fejéből pattant volna ki tehát az ötlet? Annak az Enniusnak a fejéből, aki - mint életrajza és többi műve is tanuskodik róla - a görög irodalom igen jó ismerője, felhasználója és átplántálója volt?

Kallimachos iambosait tartalmi és formai sokrétőségük miatt többször is összevetették a régi római saturával. Teuffel /Röm. Lit.⁶ I, p.193, n.1/ azt írja, hogy Ennius a satura fogalmát egy olyan hellénisztikus műfajba alkalmazta, amelyet Kallimachos iambosaival, Aratos pedig a Kataleptonnal képviselt. Kroll /Neue Jahrb. 37,1916, p. 93/ szerint "Kallimachos iambosai megfelelnek Ennius saturáinak, részben a tartalom és forma változatossága, részben a választott metrum miatt. A satura elnevezés természetesen római, de egyébként Ennius valószínűleg nem adott sok újat négy könyvében." G. Cappola¹⁰⁸ /Cirene e il nuovo Callimacco p. 103/ szintén hangsúlyozza az iambos és a római satura effajta rokonságát. Hathatott-e

közvetlenül Kallimachos a satura-gyűjtemény összeállítására? Az enniuszi gyűjteményt akár iamboi-nak is el lehetett volna nevezni, 5 iambikus trimeter van köztük /1,6sq, 8sq, 14sqq, 63V/, kettő trochaikus tetrameter /5,57sqV/. Ezen kívül csak két hexameter-töredék van /3sq, 10sq/, egy sotadeus /59sqq/, kettő bizonytalan /2,12sqq/. Kallimachos könyvében is vannak más versmértékek az iamboson kívül, pl. lírai mértékben írottak. Gyűjteményének darabjai közt olyanokat is találhatunk, melyekben a régi, archilochosi iambos támadó jellegét fedezhetjük fel, és ez a hang nem egészen idegen Enniustól sem.¹⁰⁹ Moralizáló tendenciákat is kiolvashatunk a töredékekből, Vahlen 1,5,8sq-t sorolta ide. Az 1. inkább invektiva-jellegű, a másik kettő pedig a későbbi szatirában is otthonos parainesis; a 14sqq pedig határozottan komédia-motívum. A motívumok mind a kallimachosi iambo-sokhoz, mind a későbbi szatirához közelítik Enniust, akárcsak az állatmese felhasználása. /Gellius őrizte meg számunkra a pacsirta történetét/21sqqV/ prózára transzformálva./ U. Knoche /Römische Satire, Göttingen 1957, p. 17-18/ közvetlen Kallimachos-hatást lát Ennius állatmese-feldolgozásában.¹¹⁰

Quintilianus utalásából /inst. 9,2,36/ tudomást szerzünk egy olyan Ennius-szatiráról is, amely a Mors és Vita küzdelmét ábrázolta, tehát dialogikus formájú volt. Ennek előzményeit ugyancsak a hellenisztikus görög iro-

dalomban kereshetjük inkább, mint a római népi hagyományokban: maga Quintilianus is az *Agamemnon* és *Kanida* versengésére hivatkozik Erodikos Herakles-hasonlatában, de rokonítható az epicharmosi föld-tenger ellentéttel is. /Epicharmost pedig minden kétséget kizáróan ismerte Ennius./

Fr. 65V bizonyára a Herod. 1,141-ből ismert fuvalás-béka történet földolgozásának első sora, s Herodotosnál a fabula docet meglehetősen éles politikai tendenciája.

Kétségtelen tehát, hogy valóban vannak formai-tartalmi párhuzamok Kallimachos, illetve a hellénisztikus-görög irodalom és Ennius között, s így nagy valószínűséggel feltételezhetjük: Ennius ismerte Kallimachos iambosait, s ő maga is hasonló jellegű gyűjteményt állított össze, *satura*-elnevezéssel jelölve, s így a *satura* szó a változatosság kifejezésére szolgál.

Az állatmese felhasználása kapcsán még egy érdekes párhuzamot vonhatunk: ez, mint motívum, Enniust visszanézve Kallimachosszal, előretekintve Luciliusszal rokonítja. Lucilius az állatmese vonatkozásában tehát Enniusszal és Kallimachosszal is kapcsolatba hozható, s azt is tudjuk, hogy rá Archilochos iambosai feltétlenül hatottak. Nem lehetetlen ugyanez Enniusszal kapcsolatban sem, csak hogy nála valószínűleg nem közvet-

lenül, hanem közvetve, Kallimachoson keresztül érvényesül Archilochos hatása - s így Ennius saturái vonatkozásában már nemcsak a közvetlen klasszikus görög irodalommal való összefüggéseket mérhetjük le /mint a tragédiák vagy az Annales kapcsán/, hanem az áttételesen, a hellenizmuson keresztül jelentkező hatásokat is.

Scipio

Önálló cím-e a Scipio, a Saturae egy alcime vagy pedig egy praetexta? - ez a Scipioval kapcsolatban az egyik legvitatottabb kérdés. Leghamarabb a praetexta lehetőségének kizárása történt meg: Suidas ^{Ἐννίος} címszó alatt arról szól, hogy Ennius szerint Scipio tetteit csak egy Homeros tudná méltóképpen megénekelni. - A kijelentést drámára semmikép sem utalhat, csak epikus alkotásra.

Többben azonban az epikához sem sorolták oda egyértelműen, mivel a biztonsággal Scipio-törredéknek¹¹¹ tartottak közül 2 fragmentum trochaikus tetrameter, a harmadik azonban hexameter, s mivel ez a formai változatosság ugymond kimeríti a satura fogalmát, több kutató arra a megállapításra jutott, hogy a Saturae egyik alcime a Scipio.¹¹²

Egyfelől az szól az ellen, hogy antik szerzők kifejezetten külön címként idézik vagy hivatkoznak rá, ami alcim esetében nem szokásos;¹¹³ másfelől időrendi megfontolások is szólnak ellene: Suidasban említettek

ellentmondanak az Annales proömionjának - Ennius Homérosz-lelkét érzi magában. Ha ezt egyáltalán fel lehet használni logikai következtetésre, a Scipio előbb íródott, mint az Annales proömionja: Saturae-t viszont általában Ennius idősebb korára teszik. Ennél meggyőzőbb érveléssel szolgál két újabb publikáció. Richter /o.c. p. 301/ a hexameternek tartott sornál megvizsgálja a macrobiusi szöveggörnyezetet is: sed et Ennius in quarto decimo /sc. annali/ et in Erechtio et in Scipione: sparsis... horret^r. Lehetetlennek tartja, hogy Macrobius mind a három hivatkozott helyen azonos formában bukkanjon rá a sorra - inkább az történhetett, hogy Macrobius metrikai szempontok figyelembevétele nélkül a campus /ager/ horret előfordulásait vizsgálta, s az idézet is lehet, hogy az első, legfontosabbnak tartott hely, az Annales egy sora, s a Scipio-ból vett sor versmértéke a másik kettőével egyezik meg, tehát trochaikus tetrameter.

Mac Kay¹¹⁴ más úton, de ugyan ide jut el. Servius Verg. XI 601-hez írott kommentárjában valószínűleg ugyanerre az enniusi sorra utal - est autem versus Ennianus vituperatus a Lucilio dicente per irrisiōnem eum debuisse dicere horret et alget. A horret előtt a campus 2. szótagja rövid is lehet, s így a sortfel lehet fogni trochaikus tetrameternek.

Richter és Mac Kay mintegy ki is egészítik egymást: elképzelhető, hogy a három Macrobius-idézte cím közül az Annales egy sorát hozza Macrobius s az attól kevésbé különböző Scipióét Mac Kay. Ha pedig elfogadjuk azt, hogy ez a sor is trochaikus tetrameter, nem kell Scipio-ciklusra sem gondolnunk /Scipio címszó alatt különböző versmértékekben írt volna költeményeket Ennius/, hanem föltételezhetjük, hogy egy önálló Scipio-költeménnyel állunk szemben, egy panegyricusszal, amelynek hellenisztikus paralleljeit megtalálhatjuk Simonides, Chorilos, Musaios Alexandrosra, Seleukidákra és Attalidákra írott dicsőítő költeményeiben.

Epicharmus

Néhány trochaikus tetrameter maradt fenn az Epicharmusból¹¹⁵, ebből a valószínűleg filozófiai tanköltemények közé sorolható műből. Elnebben első próbálkozás a római irodalomban, s Ennius érdemét az sem csökkenti, hogy a bevezető sor kivételével valószínűleg fordítás a műve.

Epicharmos szicíliai-komédia író volt, bizonyára élénk filozófiai érdeklődéssel megáldva, mert figuráinak szájába egész sor "filozofémát" ad, melyek pythagoreus hatásról tanuszkodnak. /Őt magát Pythagoras tanítványának tartották./ Valószínűleg összeállítottak egy gyűjteményt komédiáinak filozófus mondásaiból, de már az i.e. 4.század elején felbukkanak tanköltemények

a neve alatt, többek között egy *Περὶ φύσεως*. Valószínűleg ezt az Epicharmos neve alatt szereplő költeményt fordította le Ennius /Vahlen CCXVIII/, ez azonban hamisítvány volt. Semmi sem utal arra, hogy Ennius lett volna az összeállító is: a komédiákból válogatott volna filozófikus gondolatokat tartalmazó sorokat, s aztán egybefűzte őket. Nagyobb a valószínűsége, hogy egy általa hitelesnek tartott Epicharmos-művet fordított le, erre utal az is, hogy saját bevezetést írt a tanköltemény elé.

Teljesen valószínűtlen, hogy az Epicharmus is a szatirákhoz tartozna, mint azt C.Pascal tételezi fel /Le opere spurie di Epicharmo, e l'Epicharmus di Ennio, Riv. 47, 1919, p. 73./ e sorokat is hexameternek olvasva.

Bármennyire tetszetős is lenne tehát Saturae varietas-ába a Scipio-t és Epicharmust is belesorolni, e nézeteket el kell vetni, a Vahlen editio-ban idesorolt töredékeket fogadhatjuk el több-kevesebb biztonsággal ide-tartozóknak. S ezek a fragmentumok is arra utalnak, hogy változatos tematikájú formájú költeményekből állította össze a gyűjteményt, amely hangulatában helyenként már a későbbi szatira felé mutat, de Ennius legnagyobb érdemét talán abba láthatjuk, hogy a rövid terjedelmű verseket bevezeti a római irodalomba, amelyek nemcsak a szatira, hanem Catullus nugae-i felé is előremutatnak.

J E G Y Z E T E K

1./ F. Leo: Geschichte der römischen Literatur I, Berlin 1913, pp. 42-43; P. Lejay: Histoire de la littérature latine I, Des origines à Plaute, Paris, 1924, pp. 169-170; Münzer: art. Claudius, 91, P.-W. RE 3/II, cc. 26-81-2685; Schanz-Hosius: Geschichte der römischen Literatur I, 1927⁴, pp. 40-42; H. Bardon: La littérature latine inconnue, Paris 1952, pp. 20-25; P. Lejay: Appius Claudius Caecus, Rev. Phil. 1920, p. 92 sq.; G. Amatucci: Appio Claudio Cieco, Riv. Filol. 1894, p. 227 sq.; E. Altheim: Rom und der Hellenismus, Amsterdam/Leipzig 1942, pp. 96-106.

2./ l.c. c. 2683.

3./ Diodoros XX 36,1-6 a legjobb tudósítás róla. Appius hivatali pályafutásáról a modern szakirodalomban ld. Ferenczy, E.: The censorship of Appius Claudius Caecus, A.Ant. XV 1967, 27-61; Ferenczy: La carrière d'Appius Claudius Caecus jusqu' à la censure, A. Ant. XIII 1965, pp. 379-404; Ferenczy: The career of A.C.C. after the Censorship, A.Ant. XVIII 1970, pp. 71-103; Palmer R.E.A.: The censors of 312 B.C. and The State Religion, Historia 1965, pp. 293-324.

4./ ld. T. Robert S. Broughton: The magistrates of the Roman Republic, New-York 1951; RE 3/II cc. 2681-2685.

5./ Liv. IX29,9-11; Val. Max. I 1, 17; Lactant. div. inst. II 7,15.

6/ Pomponius dig. 1,2,2,36: idem Appius Claudius ... r litteram invenit, ut pro Valesiis Valerii essent et pro Fusiis Furii. A "z" kiiktatásáról Mart. Cap. 3,261: "z" idcirco Appius Claudius detestatur, quod dentes mortui, dum exprimantur, imitatur.

7./ Pomp. l.c.: hunc etiam actiones scripsisse traditum est primum de usurpationibus, qui liber non extat.

Bardon l.c. p. 20 szerint nincs okunk kételkedni Pomp. állításának helyességében; F. Schulz: Geschte der römischen Rechtswissenschaft, Weimar 1961, p. 11. a "de usurpationibus"-ra mint elveszett műre hivatkozik.

Leo l.c. p. 43, n.2: egy liber de usurpationibus léte több, mint kétséges. Jogi téma ilyen korai feldolgozására nincs példa. Livius egyébként elismeréssel szól Appius jogi erudiciójáról: 10, 22,7.

8./ Az oratióról tudósitanak Cic. Cato 16, Br. 55,61; Tac. dial. 18; Quint. II 16,7; Isid. orig. I 38,2; Sen. ep. 114,13; Plut. Pyrrh. 19,1; Liv. XIII; Val. Max. VII 13,5; Suet. Tib. 2,1.

9./ Vö. Cic. Br. 61, Cato 16; Sen. ep. 19,5,13.

10./ Cic. Cato 16: is /Appius/, cum sententia senatus inclinaret ad pacem cum Pyrrho foedusque faciendum, non dubitavit dicere illa, quae versibus persecutus est Ennius

quo vobis mentes, rectae quae stare solebant
antehac, dementes sese flexere viai?

notum enim vobis carmen est; et tamen ipsius Appi extat
oratio. Bardon szerint ellenben /l.c. p. 23, n.1/
rien ne permet de voir là, avec Lejay, la transposi-
tion poétique de l'exorde du discours.

11./ Isid. orig. 1,38,2: apud Romanos... Appius Caecus
adversus

Pyrrhum solutam orationem primus exercuit.

B. Niese: Hermes 31, 1896, p. 493 és A. Cinna, Bollet.
11, 1904, p. 60 kételkednek a szónoklat eredetiségében,
Münzer l.c. nem, s Bardon l.c. p. 22 sem találja indo-
koltnak az eredetiség kétségbe vonását.

12./ Servius on the Saturnian metre, Cl. Qu. 34, 1940,
p. 133; Prolegomena metrica, A. Ant. IV 1956, pp. 184-191.

13./ Amennyiben elfogadnánk, hogy Valerius Maximus Exempla
VII 2,1-nek /Appium Claudium crebro solitum dicere acce-
pimus negotium populo Romano melius quam otium committi/
van köze a sententia-gyűjteményhez, a sentenciák száma
négyre emelkedne, tartalma azonban túl konkrét és politikus
ahhoz, hogy reális legyen ez a föltevés. /Otium-negotium
viszonya és fogalma sokáig aktuális, mondhatni közéleti
kérdés Rómában./ Münzer RE l.c. és Herrmann l.c. p.
256 elképzelhetőnek tartják ezt a feltételezést, de nem
bizonyítják.

14./ Der saturnische Vers, Abh. der Gött. Geselsch. Wiss.
1905, p. 52, n. 1; p. 66, n.3.

15./ FPR Leipzig, 1886, p. 36.

16./ Bardon Baehrens változatát nagyon valószínűnek, sőt,
csaknem biztosnak tartja.

17./ Baehrens és Herrmann egyaránt 14 szótagos versus
Saturniusra egészítik ki a sort, Herrmann kiegészítésé-
nek pozitívuma az alliteráció megtartása /faber-fortunae/,
Leóval szemben pedig mindkét változat előnye, hogy teljesebb
saturniusi sorra egészítették ki a mondatot. Bardonnal
egyetértve szintén Baehrens változata mellett foglalunk
állást: Herrmannál a "homo" beiktatása nagyon megszap-
oritja a nominativusban álló szavakat, és a sallustiusi
epistola-részletből sem lehet arra következtetni, hogy
a homo szó benne lett volna az eredeti szövegben, az
unusquisque tökéletesen elegendő az általánosság kifeje-
zésére.

18./ Appius Claudius und Philemon, Zeitschr. für die
Öst. Gymn. Wien 48, 1897, p. 217 sqq.

19./ A ὁμοειδὲς -é. Philemon i.e. 365-360 Syracuse -
264-263.

20./ Lejay nem vezeti vissza a latin változatokat görög

mintára, szerinte ezek egy közmondásszerű kijelentés változatai s az itáliai népbölcsességben gyökereznek.

21./ Sőt, az idézett hely Herrmann szerint Tusc, 4,2,1-el is ellentmondásban van: et de coniectura quidem hactenus, - tehát Cicero is csak feltételezést /coniectura/ említ. A 4,2,4 után következő részben pedig van egy új etiam és egy ab illis /multa etiam sunt in nostris institutis ducta ab illis/, amely csak 4,2,1 vestigia autem Pythagoreorum-ra vonatkozhat, nem a 4,2,4-ben előforduló Pythagoreum egyesszámmra.

22./ Les origines pythagoriciennes de l' Hercule romaine, chap. Aspects mystiques de la Roma païenne, Paris 1941, pp. 196-206. Ld. még Bayet: Les origines de l' Hercule romaine.

23./ Vö. Bardon o.c. p. 25. E helyt Bardont idézzünk, az említett tény pythagoreusokkal való kapcsolata nem világos. A magánkultusz államivá tétele egyébként görög hatásra utal.

24./ Így imperativusnak fogja fel az obliscere alakot. Értelmezése: Ha egy barátot látsz, felejtse el a nyomorúságot. 2. sora: Ha viszont színelte ellenség vagy, nem felejtse el ugyanolyan szívesen. /Bist du aber ein verstellter Feind, vergisst du es nicht in gleichem Masse gern./

25./ C.Zander: Versus saturnii, Lund, 1918³, p.10 - si
es helyett coni. praes. alakot, sis-t javasol.

26./ G.Ballaira /Una sentenza di Appio Claudio Cicero,
Studi Italiani di Filologia Classica, Firenze XL 1968,
pp. 190-199/ a priscianusi szöveggörnyezetet is vizs-

gálja. A commentus tehát nem a comminiscor megszokott
aktiv értelmében szerepel a szövegben, hanem a σοφισμῶς
passzív értelmében. Csakhogy a σοφισμῶς általában
bölcsét jelent, nem hamisat, Ballaira ezért a περὶ σοφῶς
coniectura elfogadását javasolja. Fölöslegesnek tartjuk
a σοφισμῶς περὶ σοφῶς -al való helyettesítést, a
σοφισμῶς -nek nem is egy jelentésárnyalata közelíti
meg a dissimulatus-t. /Ballaira egyébként maga sem περὶ σοφῶς
értelemben használja a commentus-t, hanem σοφισμῶς
bölcs jelentésben./

27./ Hasonlóképpen még E. Hauler: Zu Appius Claudius
Sentetiae, Wiener Studien 37, 1915, p. 371.

28./ Itt még egyszer vissza kell térnünk Bardonra, o.c.
p.24-25. Benne, akárcsak Lejay-ben, Philemon elfogadá-
sával kapcsolatban kételyeket ébresztett az a tény, hogy
Appius és Philemon kortársak /bár az egyezések letagad-
hatatlanok szerintük is/, kronológiailag a hatást nehéz
elképzelni. Valószínűleg ez a kronológiai probléma is
közrejátszik abban, hogy Bardon a pythagoreus-hatás
elfogadását felé hajlik.

29./ Niebuhr: Römische Geschichte, 3 Bd. hrg. M. Isler, Berlin 1846-1848. /Vö. Ballaira o.c./

30./ Ha barátot látsz, feledd el bölcsen bajaidat, ha ellenség, ne feledd el ugyanolyan szívesen.

31./ Müller saját fordítása: Has du schädlicher Rat eines andern befolgt, so vergiss du dein Leid, Wenn es dein Freund war: nicht jedoch in gleicher Weise, wenn du von einem Feind betrogen bist.

32./ Ha ellenség csal meg /ha megcsalnak ellenségeit/, bár nehezen viseled el, mégis feledd el bajaidat, ha meg-látod barátodat.

33./ Ha barátodat látod, elfelejtet bajaidat; ha eszedbe jut az ellenséged, ez nem olyan kellemes, hogy elfeledd őket. /En voyant ton ami, tu oublies tes misères; si ton ennemi s'offre à ton esprit, ce n'est pas aussi volontiers que tu les oublies./

34./ Ha barátodat látod, feledd el bajaidat, amikor pe-dig ellenséget látsz, ha bölcs vagy nem felejtet el őket ugyanolyan szívesen.

35./ Ha egy barátot látsz, feledd el bajaidat; ha azonban ellenség, kevésbé szívesen engedj képzeletednek, az illik, hogy urrá légy lelkesen, nehogy kegyetlensége cselt és /vagy/ megszégyenítést szüljön számodra. Herrmann saját fordítása: Si tu vois un ami, oublie tes misères; mais,

si c'est un ennemi, faisant moins volontiers oeuvre d'imagination, il convient que tu sois maître de ton âme, de peur, qu'en sa cruauté il n'engendre pour toi fourberie ou affront.

36./ Sois maître de ton âme, de peur que emportement n'enfante quelque fourberie ou turpitude.

Uralkodj lelkeden, ~~hogy~~ nehogy felindultságod csalást vagy aljasságot szüljön.

37./ Légy képes uralkodni lelkeden, nehogy csalást és gáztettet szüljön felindultságod.

38./ compote nominativusi használatban, compos helyett.
Vö. CIL XI 1. 3247 compote factus.

39./ Pl.Arnold szerkesztett egy olyan sémát, amelybe majdnem minden versus Saturnius-nyi hosszúságu próza is beleillik:

Vö. Beare: Pollicis ictus, The Saturnian and Beowulf, Classical Philology, Chicago, L 1955, pp. 89-97.

40./ Tulajdonképpen Rörster gondolatának előzményét találhatjuk meg Kosternél /Mnemos. LVII 1929, pp. 336-338/, aki szintén elvetette a kvantitáló és akcentuális teóriákat, s megtalálta az ictus kulcsát: a rövid-hosszu, hangsúlyos-hangsúlytalan szótagok különböző helyekre kerülhetnek, s az ictus az, amely egy rövid, hangsúlytalan szótagnak is meg tudja adni a hosszúságát. A versus

Saturnius egyéb szabályainak megállapításához talán közelebb visz majd, ha F. Saussure ezzel kapcsolatos nézetei teljes egészükben napvilágot látnak. Rastier, Fr.: A propos du Saturnien, Latomus 1970 XXXIX-ben ismerteti az eddig publikált saussure-i gondolatokat /Jean Strarobinski: Le texte dans le texte, extraits inédits des cahiers d'anagrammes de F. de Saussure, Mercure de France, 1964, p. 247-262/. Saussure meghatározza /természetesen a konkrét példák alapján/, milyen magánhangzók milyen magánhangzóknak és milyen mássalhangzók milyen mássalhangzóknak felelnek meg a saturniusi sorban. Mivel azonban a Mercure de France-ban megjelent Saussure-szöveg nem teljes, sőt, egyes általa használt terminus technikusok értelmezése sem egészen világos, érdemben nem tudunk hozzászólni.

41./ Livius XXVII 37.

42./ p. 333 M /446 L/. Az idézetet akkor értelmezzük helyesen, ha a qua-val kezdődő részt az utómondathoz számítjuk /igy Diels, Sibyll. Blätter, Berlin 1890 90A; Mirmont p. 62; Münzer: N. Jahrb. für klassz. Altert. 51, 1923; Wissowa, Gött. Gel. Anz. 1924; E. Fraenkel, RE l.c. Cichorius, Röm.Stud. 6 félreértelmezte/.

43./ Büttner, Porcius Licinus, p. 51 úgy véli, a Porcius Licinus-töredék Enniusra vonatkozik, s ezt úgy magyarázza, hogy Porcius Ennius elődei: Livlust, Naevlust, Plautust

nem ismeri el költőnek. Csakhogy így is kronológiai nehézségek merülnek fel: Ennius 2 évvel a 2. pun háboru befejezése előtt érkezik Rómába, s 35 évvel utána hal meg. Elképzelhető ezek után, hogy irodalmi tevékenysége a 2. pun háboru idejére esik? /Az Annalest pl. életének utolsó szakaszában írja./

Vö. Leo, Plaut. Forsch., Berlin 1895, pp. 58-59.

44./ A kérdésről ld. F. Marx, Naevius, Sächs. Ber. 63, 1911, p. 47.

45./ Giampietro Marconi: La cronologia di Livio Andronico, Mem. Scienze morali di Acc. Lincei, 1966, Ser. VIII, vol. XII, 2 pp. 125-213.

46./ Études sur l'ancienne poésie latin, Paris 1903; La vie et l'oeuvre de Livius Andronicus, Bordeaux, 1897.

47./ O. Ribbeck: Geschichte der römischen Dichtung I, Stuttgart 1897, p. 15 szintén ezeket a dátumokat fogadja el.

48./ Zur Geschichte des Pyrrhischen Krieges, Hermes 31, 1896. E. Ciacerei: Storia della Magna Graecia III. Milano 1932, pp. 82-88 szintén tagadja Tarentum 272-es elfoglalását.

49./ Niese meggyőző és e problémát megoldó cikkének ismerete vagy tudomásul nem vétele olykor felemás megol-

dásokat eredményezett, pl. a Cambridge Ancient History V-ben /1928/ Frank a következőket írja: Rome did not treat the city as one captured by force, but accepted it as a socius navalis though not with fully autonomy, and captives must be taken since we happen to know that Livius Andronicus, Rome's first writer of tragedies, was a child brought in captivity to Rome from Tarentum.

50./ Chr. G. Heyne, Opusc. acad. II Gött. 1787, p. 225 bizonyítja ezt idézi De la Ville de Mirmont o.c. p.33.

51./ Questiones comicae, Petersburg 1887, pp. 102, 106, 116. /Andronicus servus Livii non magis fuisse videtur quam Polybius Pauli aut Theophanes Pompei./

52./ Λίβριος Ἀνδρονίκος Athen, 1902.

53./ Geschichte der römischen Literatur, Berlin 1913, pp. 55-58.

54./ Leo o.c. p.55, n.2: Wahrscheinlich, denn der falsche Ansatz des Accius auf die Eroberung von Tarent im Jahr 209 scheint zur Voraussetzung zu haben, dass ihm die tarentinische Herkunft des Andronicus bezeugt war.

55./ Vö. Suet. p. 100 R: initium /grammaticae/ mediocre extitit, si quidem antiquissimi doctorum, qui idem et poetae et semigraeci erant /Livium et Ennium dico, quos utraque lingua domi forisque docuisse adnotatum est/,

nihil amplius quam Graecos interpretabantur aut, si quid ipsi Latine composuissent, praelegebant.

56./ Ld. Livius. XXVII 37 szerint a Hasdrubal-fenyegette Itáliában különböző csodajelek rémitették a népet. A csodajelek kiengesztelésére több engesztelő áldozatot tartottak, ezek közé tartozott a 3x9 szüz által előadott ének, melyet Livius Andronicus szerzett Iuno Regina tiszteletére, s amelyet a szüzek a városon végigvonulva adtak elő, éneküket lépéseikhez idomítva.

G.L. Hendrickson /Class. Phil. XLVIII 1953, pp. 77-79/ így festi le Livius Andronicust: szerző, betanító, kórusvezető egy személyben. A 27 szüz a városon keresztülhaladva adta elő a Iuno Reginához írott engesztelő éneket, mely versus Saturniusokban íródott, táncmozdulatokkal kísérve azt. Ritmusát, mint a carmen saeculare-ét is, az jelezte, hogy a szüzek sonum vocis pulsu pedum modulantes incesserunt. L. Nouraget szerint /Traité de métrique latine classique, Paris 1948, p. 19/ "on ne sait si l'hymne a Iuno Regina était en saturniens." Festus szövegét úgy is lehet értelmezni, hogy Partheniont akkor adták elő, amikor prosperius res publica geri coepta est, ellenben ha az idézett kijelentést tartalmazó mellékmondatot tartalmilag az utána következőkhöz kapcsoljuk, Festus tudósítása nem kerül ellentmondásba Liviuséval. Így értelmezi Diels, Mirmont, Münzer, Wissowa, Fraankel /ld. előbb/.

57./ Vö. Norden: *Agnostos theos*, Berlin 1923, p. 160.

58./ Liv. XXXII 2.10: *carmen sicut patrum memoria Livius, ita tum condidit P. Licinius Tegula.*

59./ P. Lejay: *La mort de Livius Andronicus*, RPh 1919, pp. 275-276. P. Licinius Tegula 200-as fellépésére apellálva helyezi L.A. halálának évét 200 elé.

60./ *Römische Studien /Das älteste carmen saeculare/*, Berlin 1922.

61./ Annál inkább így van ez, mert Livius a kisebb idő-különbségek megjelölésére más kifejezéseket használ.

Ld. XXVII 12,8I *ante omnia abominati seminares iussique in mare extemplo deportari, sicut proxime L. Claudio M. Livio consulibus /≈207/ deportatus similis prodigii fetus erat.* XXVI 12,9: *Decemviri ex libris res divinas easdem, quae proxime secundum id prodigium factae essent, imperarunt.*

62./ Az első ludi saecularesről mint idegen görög kultuszról ld. Wissowa: *Religion und Kultus der Römer*, München 1912, p. 311; Roscher III 3141.

63./ Ld. Varro /*Censor.* 12,8/: *Varro de scaenicis originibus libro primo ita scriptum reliquit: cum multa portenta fierent et murus ac turris quae sunt inter portam Collinam et Equilinam, de caelo tacta essent et ideo libros Sibyllinos XVviri adissent renuntiarunt uti Diti et*

Proserpinae ludi Tarentini in Campo Martio fierent
tribus noctibus et hostiae furvae immolarentur utique ludi
centesimo quoque anno fierent.

64./ Verrius Flaccus /Ps. Acro ad Hor. c.saec.5/: bel-
lum adversus Carthaginienses prospere geri posse, si
Diti et Proserpinae triduo, id est tribus diebus et
tribus noctibus continuis ludi fuissent celebrati et
carmen cantatum inter sacrificia.

65./ E. Norden: Die röm. Lit.⁵ Leipzig 1954, pp. 13-14;
A. Kappelmacher: Lit. der Römer, Potsdam 1926, pp. 57-58;
F. Altheim: Terra mater/Chorus Proserpinae/, Giessen 1931
pp. 1-15; K. Barwick: Das Kultlied des Livius Andronicus,
Philologus 1933, pp. 203-221; Lenchantin de Gubernatis:
Editio, Torino 1937, p. XXVI sqq.; A. Klotz: Livius und
seine Vorgänger, Leipzig 1940 = Amsterdam 1964 /Neue Wege zur
Antike II 9/ 182 sqq.

66./ Ugyanigy Norden: Agnostos Theos, Berlin 1923, p.
160; U. v. Wilamowitz u.ott p. 392; F. Leo, Gesch.
p. 58, n.1.

67./ Sibyll. Blätter, p. 91.

68./ Vö. Altheim o.c. p.4, n.4.

69./ Vö. Altheim, Terra mater, p.10, n.1: Hermes 62, 357sq.

70./ Das Kultlied des Livius Andronicus, Philologus 88,
1933, pp. 203-221.

71./ Lenchantin de Gubernatis n.25-ben említett kiadásán kívül még *I due inni religiosi di Livio Andronico e la data della sua rappresentazione drammatica secondo Accio /Athenaeum 1936, pp. 36-44/ c. cikkében* követhetjük nyomon Cichorius hatását: L. de G. szerint L.A. a szerzője a 249-es *Dis* és *Proserpina* és a 207-es *Iuno Regina* tiszteletére írott himnusznak, Accius tévedését pedig abban látja, hogy mivel L.A. első drámájának bemutatóját 197-re teszi, a relativ kronológia a továbbiakban a következőképpen alakul: kezdetnek a 207-ben írt költeményt teszi meg a 249-es helyett.

72./ *Geschichte der römischen Literatur I*, Berlin 1927, pp. 45-49.

73./ Vö. Festus l.c. A Festus-hely 2 szavának értelmezésével kapcsolatban adódnak problémák - adtributa és consistere.

Maria Teresia Camilloni: Una ricostruzione della biografia di Cecilio Statio, *Maia* 9, 1957 c. cikkében Livius Andronicus-szal is foglalkozik Ennius és Caecilius kapcsán. Voltak olyan kutatók, akik Festus szöveget úgy értelmezték, hogy az az aventinusi Minerva-templomban való bennlakásra utal. Jahn /*Berichte über die Verhandlungen der kön. sächs. Gesellsch. der Wiss.* 1856-8, pp. 296 sqq./ szerint Livius nem lakott a templomban, hanem a testület tagja volt, amely hála az ő 207-es teljesít-

ményének, az államilag segélyezett testületeknek kijáró jogokat élvezte. A consistere értelmezése tehát: összejöveteleket tartani. Sihler /The collegium poetarum at Rome, Amer. J. of Phil. 1905, pp. 1-21/ Festus szavaiba a collegium megalapítását olvassa bele. Warnecke /RE VIII 2124/ a consistere igét lakni-nak magyarázza, mert abban a korban szerinte túl kevés színész és költő volt Rómában ahhoz, hogy corporatiót alkossanak, a corporatio maga csak később alakult meg, s keletkezési idejét visszavetítették a múltba. A szerző nem ért egyet Warneckével, s a consistere igében "egyesülni"értelmet lát, azaz a testület tagjai egy meghatározott helyen gyülekezhetnek, ülésезhetnek.

A festusi adtributa est kifejezést végképp bennlakásra szokták vonatkoztatni: L.A. az iránta való tisztelet jeléül engedélyt kapott arra, hogy benn lakhasson a templomban. A szerző ezt inkább arra való felhatalmazásnak látja, hogy L.A. a Minerva-templomban jöhessen össze hivatalosan a testület többi tagjával /az aedis Minervae után következő mellékmondat liceret célzatos értelmű állitánya is ezt támasztja alá/. Tehát sem L.A. /sem később Ennius és Caecilius/, sem a poetae histrionesque nem laktak az aventinusi Minerva-templomban, hanem itt gyűlhatték össze, s a testület tagjának vagy igazgatójának lenni megtiszteltetés volt, mint azt később Ennius példája is mutatja.

74./ Zum Leben des L.A. Rhein. Mus. 1931 LXXIV, pp. 232-233.

75./ I Suppl. 2161-2168.

76./ Andronicusnak nevezi Gell. XVIII 9,5; Festus 30 L/=p. 446M/. Liviusnak nevezi: Gell. III 16,11; VI 7,12; XVII 21,42; Festus 85,1; 380,35; 381,7; 384,33; 412,17; Cic. Brut. 72; de sen. 50; Tusc. I 3; Suet. de gramm. I.

77./ Quandó venne in Roma il poeta Livio Andronico? Atti della Accad. di Arch., Lettere, belle arti di Napoli, XII 1931, pp. 61-75.

78./ Vö. G. Marconi: La cronologia di Livio Andronico, Mem.Scienze morali,Lincei, 1966 Ser. VIII, vol. XII 2, pp. 133-135.

79./ Plautinische Akzentstudien, Breslau 1932, pp. 358-370.

80./ When did L.A. come to Rome? Class. Quart. XXXIV 1940, pp. 11-19.

81./ The date of L.A., Class. Quart. LI 1957, pp. 159-163.

82./ Már Wissowa /o.c./ és Fraenkel /o.c./ is cáfolták Cichoriust, megállapítván, hogy tulságosan hiányosak ismereteink Róma kulturális életéről az 1. pun háboru idejében - olyannyira hiányosak, hogy még ilyen jellegű hipotéziseket sem engedhetünk meg magunknak.

83./ A bizonyításnak még az összefoglalása is tulságosan hosszadalmas lenne e helyt, ezért csak utalunk rá.

84./ N.A. XVII 21,45: quibus /sc. coss. Q. Valerio C. Manilio = 239/ natum esse Q. Ennius poetam M. Varro in primo de poetis libro scripsit. A megelőző rész: XVII 21,42: consulibus Claudio Centone Appii Caeci filio et M. Sempronio Tuditana primus omnium L. Livius poeta fabulas docere Romae coepit.

85./ Das synchronistische Kapitel des Gellius, Rhein. Mus. 66, 1911, pp. 257-258.

86./ Chron. ed. T. Mommsen in Monumenta Germaniae Historica, Auctores Antiquissimi vol XI, Berlin 1894, p. 128: C. Manlius et Q. Valerius. His coss. ludis Romanis primum tragoedia a L. Livio ad scaenam data.

87./ Olymp. 135 = 1777 Abraham = 240. Q. Ennius poeta Tarenti nascitur...

88./ Ld. Münzer, RE 13/1 1926, c. 485; Sch.-H. I p. 124, 125; Leo, Gesch. p. 58, n.2; Bardon, Litt. lat. inc. I, pp. 35-36.

89./ A Campanus-jelzővel összekapcsolt sorokat /pl. Liv. 9, 65: Superbia ingenita Campanis; Cic. leg.agr. 2,33,91: illa Campana arrogantia/ szokták ugyan közmondásszerű fordulatnak is tekinteni, de itt valószínűleg az eredetre utal Gellius. Néhány sorral lejjebb Varróra hivatkozik, lehetséges, hogy ezt az adatot is tőle vette.

90./ CIL 3,3468; 10,803; 821; stb.

91./ Sch.-H. o.c. p. 50; Leo Gesch. p. 76, n.1.

92./ Vö. Gell. VII 8: propemodum constitisse, hosce versus a Gn. Naevio poeta in eum /sc. Scipionem/ scriptos esse.

93./ A sor egy iambikus senarius /ld. Marx: Naevius, Sitzber. Sächs. Ges. 1911, pp. 69 sqq; Leo: Sat. Vers p. 32; a kérdéshez további bibliografiát ld. Sch.-H. p. 50; Fraenkel RE l.c./.

Wissowa: Naevius und die Metelli, Genethliakon für Robert, 1910, p. 51 sqq. - A sort a Gracchusok utáni időre teszi, ugyanigy Leo Gesch. p. 78, n.5.

Marmorale: Naevius poeta, La Nuova Italia, Firenze 1967, a Bellum Punicumba sorolja, tehát versus Saturniusnak tartja a sort.

Nabunt malum Metelli Naevio poetae:

Kappelmacher Lit. der Röm. p. 67 szerint a Bellum Punicum végén van egy utalás Naevius küzdelmére a Metellusokkal, ez a sor is odatartozik; Bickel Gesch. röm. Lit.p. 406 ugyancsak úgy vélekedik, hogy ez a Bellum Punicum autobiografikus sorai közt foglalhatott helyet.

A sor kétségtelenül versus Saturnius, de ez még nem bizonyítja a Bellum Punicumhoz való tartozását. Az is feltehető, hogy túl szabályos a sor - ebből arra is következtettek, hogy későbbi.

94./ Msképp vélekedik H.B. Mattingly: Naevius and the

Metelli, Historia IX 1960, pp. 414-439. Szerinte Metelli = metelli = *μητις*, értelme tehát általánosabb; a bebörtönzés oka inkább a Scipióra mondottak.

95./ Vö. Leo, Gesch. p. 78, n.5; E. Fraenkel. art. Naevius RE Suppl. VI cc. 622-640, a. 1935; Sch.-H. p. 50.

96./ Haláláról két ókori hagyományunk van:

Cicero Brut. 60: his ... consulibus /Cethegus, Tuditanus, 204/ ut in veteribus commentariis scriptum est, Naevius est mortuus; quaequam Varro noster, diligentissimus investigator antiquitatis, putat in hoc erratum vitamque Naevi producit longius.

Hieronymus chron. 135 g /201-hez/ Naevius comicus Uticae moritur pulsus Roma factione nobilium ac praecipue Metelli. A Cicero-idézetből kiolvashatjuk, hogy Varro 204-nél későbbre tette a halál időpontját, pontosan azonban nem határozta meg. Varrót kell hitelesebbnek elfogadnunk itt, Hieronymusszal szemben is, bár ma általában egyetértenek a hieronymusi 201-es halálozási évvel.

97./ Ribbeck: Römische Dichtung I p. 26 tagadja Naevius szerzőségét, Baehrens FPR p.26, Leo Gesch. p. 76, n.1; Sat. Vers p. 57, n.2, Thulin: Ital. sakrale Poesie und Prosa, Berlin 1906, p. 34, Fraenkel RE 1.c., Mattingly o.c., Marmorale o.c. szintén. /Általában a 2. századra teszik keletkezési idejét./ Brachmann: Die Grabschrift des Naevius, PhW 1922, 1126; Cocchia: Gli epigrammi sepolcari dei più antichi poeti latini, Saggi filologici Napoli 1902 II p. 191 - Naevius saját művének tartják.

98./ E helyt Enniusnak csak legjelentősebb lírai műveivel, a szatirákkal foglalkozunk, hozzátartozva még azokat a töredékeket /Scipio, Epicharmus/, amelyekkel kapcsolatban komolyan felmerült a kérdés, vajon a saturnae-hez tartoznak-e.

99./ Livius Andronicus kapcsán már szoltunk arról, hogy Hieronymus adata téves, aki 240-re tette születési évét. Ugyancsak Hieronymusnál találunk utalást tarentumi származására /Q. Ennius poeta Tarenti nascitur, az 1777-es évhez p. 133 K/; ez szintén hamis h iradás. Születési évről ld. Gellius 17,21,43.

100./ Nepos Cato 1,4.

101./ Silius 12,387.

102./ Vö. Suet. gramm. 1.

103./ Ld. Cic. pro Arch. 9,22; 11,27; de or. 2,68, 276; Tusc. 1,2,3; Brut. 20,79; acad. prior. 2,16,51; Ps. Aur. Vict. vir. ill. 52,3; Symm. ep. 1,20,2.

104./ Cic. Brut. 20,78.

105./ Porph. ad Hor. sat. 1,10,46: Ennius quattuor libros saturarum reliquit. Donat. Ter. Phorm. 339 hatodik könyvet is említ, de ennek semmilyen kézirati nyoma sincs.

106./ Vahlen: Ennianae poesis reliquiae, Leipzig² 1903, 204 sqq. Vahlen 6,7,8-at bizonytalannak nevezi, de legjobban mégis itt tudta elhelyezni őket.

107./ Marx, Rhein. Mus. 78, 1929, p.414: Wir können heute nicht mehr feststellen, wer den Gedichten des Ennius diesen Namen beigelegt hat und wie der Titel urkundlich gelaute hat. F. della Corte; Atti di Torino 71, 1935/36 198A még tovább megy: szerinte Ennius csak operette morali-t írt, ezeket 2 századdal később egy antológiában állították össze, s a címe Saturae lett. Corte megállapításai közül az kevésbé valószínű, hogy magát a gyűjteményt is később állították össze, Dime-des 1,485 K is felhozató ez ellen, aki megjegyzi, hogy Pacuvius, Ennius unokaöccse is ugyanolyan szatirákat írt, mint nagybátyja.

108./ Idézi Deubner o.c.

109./ Vö. E. M. Pease: The satirical element in Ennius, Transact. and Proc. of the Amer. Philol. 27, 1896, p. L.

110./ Már Archilochosnál is találkozunk mesével, s a iambográfusok reneszánszának idején, az i.e. 3. század első felében Kallimachos iambosaiban Hipponax, a kolophoní Phoenix és Aisopos nyomain halad, Kallimachos a fr. 206-312 Pf. /a babér és az olajfa vetélkedése/ tanúsága szerint polemikus funkcióban használja a mesét - ilyen irányban lehet az enniusi mese előképét is keresni Knoche szerint. A későbbi római szatirában határozottan kedvelt motívum az állatmese. Vö. Luc. fr. 980; Hor.sat. 2,6,79; ep. 1,1,73; 1,7,29.

111./ Vahlen 11 töredéket hoz Scipio címszó alatt, az

első 8 hexameterben írott töredéket azonban most már egyértelműen az Annaleshez sorolják. Már Leo is így, *Gesch.* p. 198, n.2.

112./ Így L. Lersch, *Rhein. Mus.* 5, 1837, 420; C. Pascal, *Athenaeum* 3, 1915, p. 369; L. Müller, ed. *Ennii*; *Sch.-H.* I p. 96. Külön címeink tartják: Leo, *Gesch.* p. 198; Skutsch *RE* c. 2598; Knoche, *Röm. Sat.* p. 19; W. Richter: *Staat, Gesellschaft und Dichtung in Rom im 3. und 2. Jh. v. Chr.*, *Gymn.* LXIX 1962, p. 301.

103./ *Ld. Macr. Sat VI 2,26 Ennius in Scipione*; *Gell.* IV 7,2 *Ennii versum ... qui Scipio inscribitur.*

114./ In defence of Ennius, *Class. Rev.* XIII 1963, pp. 264-265.

115./ *Ld. Sch.-H.* p. 94; Leo *Gesch.* p. 199-201; Skutsch *RE* c. 2599.

BIBLIOGRÁFIA

- ALTHEIM, F.: Rom und der Hellenismus, Amsterdam-Leipzig 1942.
- ALTHEIM, F.: Terra mater, Giessen 1931.
- AMATUCCI, Cr.: Appio Claudio Cieco, Riv. Filol. 1894.
- BALLAIRA, Cr.: Una sentenza di Appio Claudio Cieco, Studi Italiani di Fil. Clas. Firenze XL 1968, pp.190-199.
- BARDON, H.: La littérature latine inconnue I, Paris 1952.
- BARWICK, K.: Das Kultlied des Livius Andronicus, Philologus 88, 1933, pp. 203-221.
- BEARE, W.: The Saturnien and Beowulf, Classical Philology, Chicago L 1955, pp. 89-97.
- BEARE, W.: When did Livius Andronicus come to Rome? Class. Quart. 34, 1940, pp. 11-19.
- BICKEL: Geschichte der römischen Literatur
- BROUGHTON, T. R. S.: The magistrates of the Roman Republic, New-York 1951.
- BÜTTNER: Porcius Licinus und der literarische Kreis des Q. Lutatius Catulus, Leipzig 1893.
- CAMILLONI, M.T.: Una ricostruzione della biografia di Cecilio Statio, Maia 9, 1957, pp. 115-143.
- CARCOPTINO, M.S.: Les origines pythagoriciennes de l'Hercule romaine, Paris 1941.
- CIACERI, E.: Storia della Magna Graecia III, Milano 1932.
- CIACERI, E.: Quando venne in Roma il poeta Livio Andronico? Atti della r. Acc. di Arch., Lettere, belle arti di Napoli XII 1931, pp. 61-75.
- CICHORIUS, C.: Römische Studien, Berlin 1922.

- COPPEY, M.: Die Saturee des Ennius, Wiss.Zs. Univ. Rostock, Ges.n. Sprachwiss. R. XV 1966, 417-418 /Kivonat egy készülő szatiramonográfiából./
- DEUBNER, L.: Die Saturae des Ennius und die Iamben des Kallimachos, Rhein. Mus. 96, 1953, pp. 289-292.
- DIELS, H.: Sibyllinische Blätter, Berlin 1890.
- DREXLER, Hans: Plautinische Akzentstudien, Breslau 1932.
- FERENCZY, E.: La carrière d'Appius Cl. C. jusque a la censure, A. Ant. XIII 1965, pp. 379-404.
- " The censorship of Appius Cl.C., A.Ant. XV 1967, pp. 27-61.
- " The career of Appius Claudius C... after the censorship, A.Ant. XVIII 1970, pp. 71-103.
- FÖRSTER, A.: Proleg^omena Metrica, A.Ant. IV 1956, pp. 184-191.
- FRAENKEL, E.: art. Livius Andronicus P.-W. RE V Suppl. cc. 589-607, a. 1931.
- FRAENKEL, E.: art Naevius P.-W. RE VI Suppl. cc. 622-640 a. 1935.
- GUBERNATIS, Lenchantin de: I due inni religiosi di Livio Andronico..., Athenaeum 1936, pp. 36-44.
- HAULER, E.: Zu Appius Claudius Sententiae, Wiener Studien 37, 1915.
- HERRMANN, L.: Les sententiae d'Appius Claudius Caecus, Coll. Lat. LXX 1964.
- KAPPELMACHER, A.: Literatur der Römer, Potsdam 1926.
- KNOCHE, V.: Die römische Satire, Göttingen 1957.

- KNOCHE, V.: Über die Aneignungⁿ griechischer Poesie im älteren Rom, *Gymnasium* LXV 1958, pp. 321-341.
- KOSTER, W.S.W.: Versus Saturnius, *Maemosyne* 57, 1929, pp. 267-346.
- KRUCZKIEWICZ: De Liviani carminis in Iunonem Regiam memoria, *Eos* I 1899, pp. 127-128.
- LA VILLE DE MIRMONT, H.de: Études sur l'ancienne poésie latine, Paris 1903.
- LA VILLE DE MIRMONT, H. de: La vie et l'oeuvre de Livius Andronicus, Bordeaux 1897.
- LEJAY, D.: La mort de L.A. *Rev. Phil.* 1969, pp. 275-276.
- LEJAY, D.: Appius Claudius Caecus, *Rev. Phil.* 1920.
- LEJAY, D.: Histoire de la Littérature Latine T. Des origines à Plaute, Paris 1924.
- LEO, F.: Der Saturnische Vers, *Abh. der Gött. Gesell. der Wiss.* 1905.
- LEO, F.: Geschichte der römischen Literatur I., Berlin 1913.
- LEO, F.: Plautinische Forschungen, Berlin 1895.
- LINDSAY, W.M.: Early Latin Verse, Oxford 1922.
- Mac KAY: In defence of Ennius, *Class. Rev.* XIII 1963. pp. 264-265.
- MARASTONI, A.: Enniane minora quaedam ex opusculis decerpta, *Miscellanae critica*, Teubner 1964-65 II. pp. 219-227.
- MARASTONI, A.: Enniana Studio critica su Ennio minore, *Aevum* XXXV 1961, pp. 1-27.

- MARCONI, G.: La cronologia di Livio Andronico, Mem. Scienze morali di Acc. Lincei. 1966, Ser. VIII, Vol. XII, 2 pp. 125-213.
- MARIOTTI, S.: Titoli die opera enniane, Maia 5, 1952, pp. 217-276.
- MARMORALE, E.V.: Naevius poeta, la Nuova Italia, Firenze 1967
- MARX, F.: Appius Claudius und Philemon, Zeitschr. für die öst. Gymn. Wien 48, 1897.
- MARX, F.: Naevius, Sitzber. Sächs. Ges. 63, 1911.
- MATTINGLY, H.B.: The date of Livius Andronicus, Class. Quart. 51, 1957, pp. 159-163.
- MATTINGLY, H. B.: Naevius and the Metelli, Historia IX 1960. pp. 414-439.
- MOREL, W.: Fragmenta poetarum Latinorum, Leipzig 1927.
- MÜLLER, L.: Der saturnische Vers und seine Denkmäler, Leipzig 1885.
- MÜNZER: Art. Claudius 91, Pauly-Wissowa RE 3/II. cc. 2681-2685.
- MÜNZER: art. P. Licinius Tegula, P.-W. RE 13/1 c. 485. a. 1926.
- NIESE, B.: Zur Geschichte des pyrrhischen Krieges, Hermes 31, 1896.
- NORDEN, E.: Agnostos Heos, Berlin 1923.
- NORDEN, E.: Die römische Literatur⁵, Leipzig 1954.
- PALMER, R.E.A.: The censars of 312 B.C. and the State Religion, Historia XIV 1965, pp. 293-324.

- RASTIER, Fr.: À propos du Saturnien, Latomus 1970 XXIX.
- RIBBECK, O.: Geschichte der römischen Dichtung I, Stuttgart 1887.
- RICHTER, W.: Staat, Gesellschaft und Dichtung in Rom im 3. n. 2. Jh. V. Chr., Gymnasium, LXIX 1962, pp. 286-310.
- ROSCHER, Lexikon der Mythologia.
- SCHANZ-HOSIUS: Geschichte der römischen Literatur I, München 1927.
- SKUTSCH, art. Ennius P.-W. RE. V/II. a. 1905, cc. 2589-2628.
- STÖSSL, F.: Darstellungsprobleme der antiken Literaturgeschichte, Wiener Studien LXXVI 1963, pp. 109-123.
- TODD, M.A.J.: Servius on the Saturnian metre, Classical Quarterly 34, 1940.
- WARNECKE, A.: Zum Leben des Livius Andronicus, Rhein. Mus. 1931 LXXIV, pp. 232-233.
- WISSOWA: Religion und Kultus der Römer, München 1912.
- WISSOWA: Naevius und die Metelli, Genethliakon für C. Robert, 1910.

TARTALOMJEGYZÉK

Bevezetés	3
Appius Claudius Caecus	14
<u>Livius Andronicus</u>	<u>34</u>
Gnaeus Naevius	70
Quintus Ennius	77
Jegyzetek	88
Bibliográfia	112

